

АЗƏРБАЈЧАН ВƏ АТƏТ

OSCE

Lisbon Summit 96

Əли Həsənov

1997
79

Ф4
659

АЗƏРБАЙЧАН ВƏ АТƏТ

Ермəнистан-Азəрбайчан мұнагишəси
вə
Дағлыг Гарабаг проблеми
үмұмавропа тəһлүкəсизлији фонунда

64772

Азəрбајджан Республикасы
БҮҮБ-ТЭ
им. М. Ф. А. Əва

«Ишыг» нəшријаты
Бакы -1997

АРХИВ

C(A3)2
h59

Рәјчи : *сијаси елмлар доктору Р. Мустафајев*

Елми редактору: *тарих елмлери намизәди Н. Исајев*

Өли һәсанов

h59 Азәрбајчан вә АТӨТ. Ермәнистан-Азәрбајчан мүнәгишәси вә Дағлыг Гарабағ проблеми үмумавропа тәһләкәсизлији фонунда.

Бақы, "Ишыг" 1997. 80 с.

Китабда Азәрбајчанын Авропаја, онун тәһләкәсизлик системинә интегрәсијасы јолунда хусуси рол ојнајан, дүнјанын ән нүфузулу бејнәлхалг тәшкилатларындан бири олан АТӨТ-лә мүнәсибәтләринин гыса тарихи, сјни заманда Ермәнистан-Азәрбајчан мүнәгишәсинин вә Дағлыг Гарабағ проблеминин һәлли илә бағлы мүстәгил Азәрбајчан дипломатиясынын фәалијәтинин әсәс мөгәмлары өз әксини тапмышдыр.

Китаб мүстәгил Азәрбајчан дәвләтинин харичи сијасәти, о чүмләдән бејнәлхалг тәшкилатларла дипломатик ишин әсәс истигәмәтләри вә хусусијәтләри илә марағланан елми ичтиманијәт вә кәниш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

h 0802000000 97-сһтијат
M-654-97

© "Ишыг" нәшријаты, 1997

Өн сөз

Әсримизин сонунда тәлејинә икничи дөфә мүстәгиллик гисмәт олан Азәрбајчан Республикасы дүнја бирлији өлкәләри сырасына гошулмушдур. Дүнја өлкәләринин мөвчуд олдуғу мүнһт һеч дө бош сәһра дејил. Бурада һәр кәсин өз марағлары, мүнәсибәтләрин тәнзимләносинин өз гајда-гагуллары вә мејлләри вардыр. Бејнәлхалг мүнәсибәтләрин сәепәриләри дө орада јазылып, бөшәријәт дө онларын әсасында идарә едилир.

Инди Азәрбајчанда артыг һамы јахшы баша дүшүр ки, тәлејүклү мөсәләләр мејданларда јох, һајгырыг, чыгыр-быгырла дејил, дәрин агыл, мүдрик зәка илә һәлл олунур. Дүнјанын һаким даирәләринә өз мүстәгил сөзүнү, фикирләрини, тәклифләрини вә мулаһизәләрини чатдырмағ үчүн онлара нө демәли олдуғуну јахшы дәрх етмәлисән вә узағы көрмәлисән. Һәтта бу даирәләрин ичәрисиндә вә кәнарларында кәдән сәһбәтләрдән хөбәрдар олуб фәјдаланмәлисән. Ојун гајдаларыны өјрәндикдән сонра өз милли дәвләтчилик мөнафәләринин өн јүксәк сәвијәдә һәллинә чәлд вә сөј кәстәрмәлисән.

Дүнјанын мүнһм бејнәлхалг һакимијәт мәркәзләриндән бири кими танынан АТӨТ (Авропа Тәһләкәсизлик вә Әмәкдашлыг Тәшкилаты) Үмумдүнја ичтиман фикринин формалашмасы вә идарә олунмасынын хусуси рекионал тәшкилатыдыр. Кетдикчө дәвләтләрин өн нүфузулу вә нүмәјәндәли форумла чәвилән бу бејнәлхалг гурум јәни Авропада демократия вә инсан һүтуғларынын, рекионал тәһләкәсизлик вә гарышлыглы әмәкдашлыгын әсәс мүдафиәчиси вә гуручусуна чәвилир.

Азәрбајчан Республикасы 1992-чи илин јанвар ајынын 30-дан АТӨТ-ин үзвүдүр. Онун бүтүн тәдбирләринин фәал иштиракчысыдыр. Гәрб јөнүмү үстәкөл Шөрг мө'нәвијәтаны өз инкишафынын әсәс мөгәсәди кими мүйәјән едән Азәрбајчан дәвләти бу үстүн истигәмәтләрә сәдагәтлә әмал едилр.

Инсан дүнјаја азад вә сәрбәст кәлир. Бу азалыг вә сәрбәстсәварлик һиссәләри бүтүн өмүр боју онунла бир адымлadyр. Вәтәни азад, халгы азад олан чөмијәтләрин вәтәндәшлары даһа фәрасәтли вә даһа ишкүзәр олурлар. Әлкәјә, чөмијәтә даһа чох фәјда верирләр. Бир сөзлө, мугәддәс вәтәндәшлыг борчларыны ләјгәгәтлө јеринә јетирирләр. Тарихин тәкәринин дөнәмли мөгәмында растлашдығлары мүнәгишәләри даһа чөсәрәтлө арадан галдырырлар. Мүәллифин «Азәрбајчан вә АТӨТ» китабы да Ермәнистан-Азәрбајчан мүнәгишәсинин вә Дағлыг Гарабағ проблеминин һәлли илә бағлы Үмумавропа тәһләкәсизлији фонунда Азәрбајчан дәвләтинин көрдүју ишләрлө охучулары таныш етмәк мөгәсәди дашыдыр. Үмиш едилрик ки, өзиз охучулар, рекионда баш верән мүнәгишәнин арадан галдырылмасы вә әдәләтли һәлли үчүн АТӨТ кими нүфузулу тәшкилатда Азәрбајчанын апардығы чох көркин ишләр һаггында тәдғигат Сизләрдә чинди марағ доғурачар.

Рөвшән Мустафајев,
сијаси елмлар доктору.

Кириш

XX əsrin sonларында кечмиш ССРИ-дә вә дүняда баш верән ичтимиан-сијаси процессләрдән бәһрәләнәрәк өз мүстәғиллијини бәрпа сдән халглардан бири дә Азәрбајчан халгы олду. Мүстәғил Азәрбајчан Республикасы бејнәлхалг һуғуг вә бејнәлхалг мүнәсибәтләр субјектинә чеврилди. Азәрбајчан халгы мүстәғил дәвләтини гурмаға, чәмијјәтин бүтүн саһәләриндә милли мәнәфеләрдән ирәли кәлән әсәсли дәјишикликләр һәјата кечирмәјә башлады.

Истиғлалијјәт газанмыш өлкәләрин тәчрүбәси кәстәрир ки, мүстәғил дәвләт гуручулуғу јолу бир гәјда олараг һамар вә раһат олмајыб, чәтин, мүрәккәб вә мәс'улијјәтли бир процесидир. Дәвләт мүстәғиллији јолу илә кәдән өлкәләрә өз мөгсәдләринә чатмаға, бир тәрәфдән, мөгсәд вә васитәләрин дүзкүн дәрк едилмәмәси, сәһаләр, јанлыш аддымлар мане олур, дијәр тәрәфдән, дахили вә харичи дүшмәнләрин әкс тәдбирләри, мүстәғиллијә гаршы јөнәлмиш фәалијјәти бу процесси чәтинләшдирир.

Гәјд олунан чәтинликләр, сәһв вә јанлыш аддымлар харичи сијасәт саһәсиндә даһа тез-тез мушаһидә олунур. Буна кәрә дә јени јаранан дәвләтләрин мүстәғиллијини горуумаг вә мөһкәмләндирмәк, онлары арзуолунмәш өлкәләрин тә'сириндән хилас етмәк үчүн хүсуси дүшүнүлмүш харичи сијасәт јеридилмәли, бүтүн бејнәлхалг вә мөһәлли тәшкилатларын, нүфузулу дәвләт вә дәвләтләрарасы бирликләрин имканларындан мөһарәтлә истифадә олунмалыдыр.

Бу күн мүстәғил Азәрбајчан Республикасынын харичи сијасәти вә бејнәлхалг мүнәсибәтләр саһәсиндә фәалијјәти халгымызын үмумилли вә мүстәғил дәвләтчилик мәнәфәләри нәзәрә алынмагла дүня реаллығларына, бејнәлхалг һуғуг нормаларына уғун гурулмагда давам едир. Бу сијасәтин әсасыны сүлһсәвәрлик, динч јанашы јашамаг, башга дәвләтләрин дахили ишләринә гарышмамаг, гаршылығлы фәјдалы әмәкдашыг тәшкил едир. Дүня бирлијинә тамһуғуглу үзв кими дахил олмаға чалышан Азәрбајчан дәвләтинин харичи сијасәт принцип-

ләри бүтүн дүня дәвләтләри тәрәфиндән гәбул едилмиш үмуми нормалара, БМТ Низамнамәсинә, АТӘТ принципләринә әсәсланмагла, дәвләтләрарасы вә бејнәлхалг мүнәсибәтләрин һәллиндә мүнәрибәләрдән, зор ишләтмәкдән имтина едир, бејнәлхалг мүнәсибәтләрдән ирәли кәлән өһдәликләри јеринә јеттирир, бүтүн дәвләтләрлә мүнәсибәтдә динч јанашы јашамаг вә суверенлик принципләринә әмәл едир. Бејнәлхалг вә мөһәлли тәшкилатларла республиканын өләгәләри гаршылығлы өһдәлик, анлашма вә әмәкдашыг үзәриндә гурулуру.

Истиғлалијјәт әлдә етдикдән сонра Азәрбајчан дәвләти гыса мүддәтдә БМТ-нин, АТӘТ-ин, Ислам Конфрансы Тәшкилатынын, Түрк дәвләтләри Бирлијинин, МДБ-нин, Бејнәлхалг Валјуга Фондунун, Гара Дәниз Игтисади Әмәкдашыг Тәшкилатынын, Үмумдүня Бәрпа вә Инкишаф Банкынын, Ислам Инкишаф Банкынын үзвү олду, Парламентләрарасы Иттиғаф, Авропа Шурасы, Авропа Парламенти, НАТО вә башга бејнәлхалг тәшкилатларла гаршылығлы фәјдалы өләгәләр јаратды.

Сон илләрдә халгымызын кәркәмли рәһбәри, мүдрик вә маһир сијасәтчи һәјдәр Әлијевин рәһбәрлији алтында Азәрбајчан дипломатиясы мütәмәди олараг, өлкәмизин милли мәнәфәләринә там'чаваб верән ајдын, ардычыл, баланслашдырылмыш харичи сијасәт һәјата кечирир. Бу сијасәтин әсас мөгсәди дәвләтимизин мүстәғиллијини, тәһлүкәсизлијини вә өрази бүтөвлүјүнү тә'мин етмәк, өлкәмиздә демократик тә'сисатларын инкишафына, игтисади ислаһатлар апарылмасына әлверишли вә динч бејнәлхалг шәраит јаратмаг, бүтүн өлкәләрлә һәртәрәfli бәрәбәрһуғуглу вә гаршылығлы фәјдалы мүнәсибәтләр гурмагдан ибарәтдир.

Беш иллик мүстәғил дәвләтчилик тарихиндә дүнянын апарычы дәвләтләринин игтисади вә сијаси марағлар системинә дахил олан Азәрбајчан өз тәһлүкәсизлијинин, өһалисинин динч һәјат шәрантинин вә дүня өлкәләри илә сивилизасијалы биркәјашајыш өләгәләринә дахил олманын там бејнәлхалг тә'минатыны газанмышдыр. Нәзәрә алынса ки, мүстәғил дәвләт гурмағын вә онун тәһлүкәсизлијинә наил олмағын дахили амилли өһалинин мүстәғиллик ирадәси вә өзми илә шәртләнир,

харичи амили исә бејнәлхалг тө'минат һесаһ олунур, онда бу күн инамла сөјләмәк олар ки, һәр ики амили газанмаг вә мөһкәмләтмәк, мүстәғил Азербәјчан дәвләтинин јашамасы вә инкишафыны тө'мин етмәк бу илләрдә дипломатијамызын газандығы ән бөјүк уғур һесаһ олуна биләр.

Мүстәғиллик вә дәвләтчилик мәнәфеләрини горумаг, бу саһәдә гаршыја чыхан проблемләри бејнәлхалг аләмин дәстәји илә һәлл етмәк үчүн һәр бир дәвләт планетин глобал проблемләринин һәллиндә мүһүм рол ојнајан бејнәлхалг вә мөһәлли тәшкилатларла әлағәләрә бөјүк әһәмијјәт верир. Азербәјчан дипломатијасынын фәалијјәтиндә бу тәшкилатларла иш хүсуси бир истигамәт тәшкил едир. Бәһс етдијимиз дәврдә харичи сијасәт идарәси бејнәлхалг вә мөһәлли тәшкилатларла сых әлағәләр јаратмаг, онларә үзв олманын јолларыны арамаг, бејнәлхалг һүгүг нормалары вә гаршылыглы фәјдалы әмөкдашлыг принципләри илә тәнзимләнән бөјүк дүнја сијасәтинә гәтылмаг саһәсиндә мүһүм ишләр көрмүшдүр.

Ән мүһүм бејнәлхалг вә мөһәлли тәшкилатлар дәвләтләрасы мүбаһисәли мәсәләләри, мүнәғишәли һаллары динч вә ситәләрлә низамламаг вә һәлл етмәк үчүн конкрет мөхәнизмләрә малик олур. Онлар ејни заманда үзв өлкәләрин суверенлијинин горунмасы вә мүстәғиллијинин мөһкәмләндирилмәсинин дә тө'минатчысы кими чыхыш едирләр. Бејнәлхалг ичтимаи рә'ји дүзкүн формалашдырмаг вә истигамәтләндирмәк бахымындан да бу тәшкилатларын әһәмијјәти чоһ бөјүкдүр. Азербәјчан Республикасынын Президенти һейдәр Әлијев һәр бир дәвләтин мүстәғиллијинин, әрази бүтөвлүјүнүн, төһлүкәсизлијинин тө'мин олунмасында бејнәлхалг вә мөһәлли тәшкилатларын ојнадығы ролу һәмишә јүксәк гүмәтләндирмишир. Азербәјчанын бу тәшкилатларла әлағәсиндән бәһс едән Президент сөјләмишир ки, "јнди дүнјанын бүтүн бејнәлхалг тәшкилатлары бизим проблемләрә мөшғулдур.. биз өз проблемләримизи бејнәлхалг тәшкилатларын мүзакирә мөвзусуна, мүзакирә объектинә чевирә билмишик вә онларын имканларындан истифадә етмөјә чалышырыг".

Охучуја тәгдим олунан бу китабчада ән нүфузлу бејнәлхалг

тәшкилатлардан бири олан Европада төһлүкәсизлик вә әмөкдашлыг тәшкилатынын (АТӨТ-ин) јаранмасы вә инкишафы, дүнјада вә Европада бејнәлхалг вә рекионал төһлүкәсизлијин бәргәрар олмасында јери вә ролу һаггында гыса мө'лумат верилир. АТӨТ-ин тарихинин анализи көстәрир ки, бу тәшкилат јарандығы күндән кечән ијирми бир илдә Европада төһлүкәсизлик вә әмөкдашлыг үзрә мәсләһәт форумундан, рекионун глобал проблемләрини һәлл едән, јени Европада сивилизасијялы биркә јашајышы, сүлһү, төһлүкәсизлији вә демократијаны тө'мин едән нүфузлу бир дәвләтләрасы бирлијә чеврилмишир.

Китабчанын әсас материаллары мүстәғил дәвләтимизин АТӨТ-ә үзв олдуғу 1992-чи илдән дүнјанын 54 дәвләт вә һөкүмәт рәһбәрләринин иштирак етдији 1996-чы ил декабр Лиссабон зирвә топлантысына гәдәр олан дәврдә Азербәјчанын АТӨТ-ин мүхтәлиф структурлары илә әлағәләринә, харичи сијасәт идарәсинин Минск групу илә, АТӨТ үзвү олан ајры-ајры дәвләтләрә апардығы хүсуси дипломатик ишә һәср олунмушдур. Бундан башга Ермәнистан-Азербәјчан мүнәғишәсинин вә Дағлыг Гарабағ проблеминин һәлли илә бағлы, өлкәсинин әрази бүтөвлүјүнүн, төһлүкәсизлијинин вә мүстәғил дәвләтчилик марағларынын горунмасы, үмумевропа төһлүкәсизлији илә әлағәләндирилмәси вә узлашдырылмасы саһәсиндә Азербәјчан Республикасынын Президенти һейдәр Әлијевин АТӨТ вә онун үзвү олан дәвләтләрә апардығы мөгсәдјәнлү дипломатик ишин әсас истигамәтләри дә китабчада өз әксини тапмышдыр.

АТӨТ-ин Лиссабон зирвә топлантысында Дағлыг Гарабағ проблеминин бејнәлхалг һүгүг нормаларына ујғун, АТӨТ-ин дәвләтләрин әрази бүтөвлүјүнүн позулмазлығы принципи әсасында һәлл едилмәси һаггында үмуми гәрар верилмәси бир тәрәфдән дипломатијамызын дүзкүн истигамәтиндән вә мүвәфғәијјәтләриндән хәбәр верди, диһәр тәрәфдән АТӨТ-лә, онун Дағлыг Гарабағ проблеминин һәлли илә бағлы јарадылмыш Минск групу илә хүсуси дипломатик ишин нә гәдәр зәрури вә вачиб олдуғуну бир даһа сүбүт етди.

АТӘТ - үмумавропа төһлүкәсизлигинин е'тибарлы моделидир

Һазырда АТӘТ (Авропада төһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг төшкилаты) адланан гурум 70-чи илләрдә кечмиш Совет Иттифагынын вә соснализм дүшөркәсинә дахил олан дикәр өлкәләрдин төшәббүсү илә жаранмышдыр. 1966-чи илдә ССРИ вә Варшава мугавиләсинә дахил олан Авропа дәвләтләринин төшәббүсү илә "Авропада төһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг мәсәләлери" үзрә үмумавропа мүшавирәсинин кечирилмәси идәјасы ирәли сүрүлмүш вә бу идәја 30-а гәдәр дәвләт тәрәфиндән мүдафиә олунамүшдур.

О заман ССРИ бу мүшавирәдә Авропада икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра жаранмыш кеосијасы мүһити, дәвләтләрарасы мүнәсибәтләр системини, ики әкс гүтблү сијасы дүшөркә үзәриндә көкләнмиш идеоложи системи өз хәјринә дәјишмәк, бүтүн Авропа үзәриндә соснализмдин тә'сир даирәсини гурумаг вә артырмаг мөгсәди күдүрдүсә, ајры-ајры Гәрби Авропа дәвләтләри ССРИ-дә вә Шәрги Авропада инсан һугуларынын вәзијәти вә дикәр демократик тә'сирәтларла бағлы мәсәләлери мүзакирә объектинә чевирмәк, беләликлә дә бу дәвләтләрин идеоложи вә сијасы һәјатына өз тә'сирини көстәрмәк вә онлардакы тоталитар режими зәифләтмәк истәјирди. Сөзсүз ки, о заман АТӘТ индики кими төшкилат функцијасы дејил, форум, јахүд мүшавирә характери дашыјырды.

АТӘТ-ин тарихиндә ән мүһүм мәрһәләләрдән бири 1975-чи илин пајына дүшүр. һәмнин ил август ајынын 1-и илк дөфә дүнјанын 35 өлкәси Финландијанын пајтахты һелсинкидә Авропада төһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг мәсәләләринә даир ики күнлүк кениш мүзакирәләрдән сонра јекүн сәнәди имзаладылар. Сонралар Авропа тарихиндә мүһүм рол ојнајан вә "Һелсинки бәјаннамәси" адланан бу сәнәд Авропада илк дөфә мүхтәлиф системли дәвләтләрин разылығы әсасында гаршылыгы әмәкдашлыгын вә төһлүкәсиз биркәјашајышын әсас принципләрини мүәјјән етди. Бу принципләр суверен бәрәбәрлик, күч тәтбиг етмәнин вә һәдәләмәнин јол верилмәзлији, сәрһәдлә-

рин тохунулмазлыгы, дәвләтләрин әрази бүтөвлүјү, мүбаһисәли мәсәләләрдин сүһл јолу илә һәлл едилмәси вә саирәдән ибарәт олмагла, сәнәди имзалајан һәр бир дәвләтә ејни дәрәчәдә шамил едилирди.

Һелсинкидән кечән 20 илдән артыг вахтада АТӘТ өзүнүн мүтәмади кечирилән зирвә топлантыларында (Белград 1977, Мадрид 1980, Вјана 1986, Парис 1990, һелсинки 1992, Будапешт 1994) Авропада дәвләтләрарасы вә рекионал мүнәсибәтләрин тәнзимләмәсинә даир мүһүм гәрарлар гәбул етмиш вә һәјата кечирмишдир.

1975-чи илдә гәбул олунам принципләри рәһбәр тутараг бу төшкилат Авропа тоталитар системин дағылмасы, демократик дәвләт вә чөмијәтләрин формалашмасы, инсан һугуг вә азадлыгларынын гурунамасы, дәвләтләрарасы, рекионал вә бејнәлхалг мүнәсибәтләрин сивил биркәјашајыш нормаларына ујғунлашдырылмасы, рекионун глобал мәсәләләринин биркә һәлл едилмәси, дәвләтләрин ичтиман, сијасы вә мөдәни һәјатынын бир-биринә јахынлашдырылмасы вә интегрәсија едилмәси саһәсиндә тарихи бир јол кечмишдир.

АТӘТ-ин тарихиндә өнәмли бир мәрһәлә дә "Парис хартијасы" адланан 1 сентјабр 1990-чы ил сәнәдинин имзаланмасыдыр. Бу сәнәд "Һелсинки акты"ндан сонра АТӘТ-ин фәалијәтинә реал мөзмун кәтирди вә "Авропада сивиләсијалы мүнәсибәтләр системи" адланан гәјри-мүәјјән анлајышы дәвләтләрарасы, дәвләтдаһили, дәвләтләр вә инсанлар, дәвләтләр вә инсан бирликләри кими реал вә долғун мөзмун кәсб едән анлајыш вә ифадәләрлә тә'мин етди.

АТӘТ-ин тарихиндә Будапешт зирвә топлантысы да чох мүһүм јер тутуб. Әкәр "Парис Хартијасы" бу төшкилатин фәалијәтинә јени мөзмун вердисә вә Авропада сојуг мүһарибәјә сон гәлдүсә, Будапешт саммити һәмнин јени мөзмуну реаллашдырды. Будапештә гәдәр АТӘТ-Авропа төһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг мүшавирәси адланырдысы вә онун фәалијәти мәсләһәтләшмә үзәриндә гурулулдүсә, Будапештдә о, әсл үмумавропа төшкилатына (Авропада төһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг төшкилаты АТӘТ) чеврилди.

Бу күн дүнјанын вә Европанын нүфузлу бејнәлхалг вә рекионал тәшкилатлары һесабуланан БМТ, НАТО, Европа Шураһы, Гәрби Европа Иттифағы вә с. илә бир сырада АТӘТ-ин дә ады чекилир. АТӘТ бу тәшкилатларла әлагәдә вә бирликдә дүнјанын вә рекионун мүһүм вә глобал проблемләринин һәлли илә фәал мәшғул олур вә онун илк мүвәффәғијјәтләри кез өчүндәдир (кечмиш Југославијадакы бөһранын арадан галдырылмасында АТӘТ әвәзолунмаз рол ојнамышдыр).

АТӘТ әслиндә АБШ, Канада вә Русијанын галан бүтүн Европа дәвләтләри илә биркә тәшкилаты олмаг е'тибарилә јени Европанын сијаси вә игтисади һәјатынын сивил биркәјашајыш гәјдаларыны мүәјјән едән, үмумавропа тәһлүкәсизлији механизмләринин јарадан вә үмумдүнја тәһлүкәсизлији илә әлагәләндрән, дәвләтләрарасы мүнасибәтләри рәғиблик вә мүнағишә релсиндән әмәкдашылыг вә гаршылыгы мәнәфе истигамәтләринә јөнәлдән бир тәшкилат мәрәмә дашыјыр. Кетдикчә дәвләтләрин ән нүфузлу вә нүмајәндәли форумуна чеврилән бу бејнәлхалг гурум јени Европада демократија вә инсан һүгуғларынын, рекионал тәһлүкәсизлик вә гаршылыгы әмәкдашылыгын әсас мүдафиәчисинә вә гуручусуна чеврилир.

Һелсинки мүшавирәсиндән кечән 21 ил әрзиндә АТӘТ өз тәркибини Албанија, кечмиш ССРИ вә Југославија республикалары һесабына 35-дән 54-ә чатдырыб. һазырда АТӘТ-ин тәшкилати структура Конфликтләрин Һәлли Мәркәзиндән, Инсан һүгуғлары вә Демократик Сечки Институту идарәсиндән вә Катибликдән ибарәтдир. АТӘТ өз фәалијјәтини, һәмчинин она мәхсус үч сијаси орган васитәсилә һәјата кечирир. Бунлар АТӘТ-ин Назирләр Советиндән (үзв өлкәләрин Харичи Ишләр Назирләриндән ибарәт), Али Дәвләт Рәһбәрләри Комитәсиндән вә өз көрүшләрини мүтәмади кечирән сијаси лидерләрин Саммитиндән ибарәтдир. 1992-чи илдә АТӘТ-ин тәркибиндә даһа ики орган - Милли Азлыгларын иши үзрә Али Комиссарлыг, сүлһу горумаг, АТӘТ-ин миссија вә әмәлијјатларына нәзарәт, башга рекионал тәшкилатларла әмәкдашылыг үзрә Баш Катиблик јарадылды. АТӘТ-ин ејни заманда Парламент Ассамблејасы вә онун бүтүн ишләринә рәһбәрлик едән

сәдри дә мөвчуддур.

Азәрбајчан 1992-чи илин 20 январында бу гурумун үзвү гәбул едилеб вә һәмин илин ијул ајынын 10-да онун сәнәдләрини имзалајыб.

АТӘТ-ин Азәрбајчан үчүн һазыркы дәврдә ән өһәмијјәтли вә вачиб структуру 1992-чи илин мартында јарадылмыш Минск группудур.

Минск группунун әсас вәзифәси Ермәнистан-Азәрбајчан конфликтини низама салмаг вә Дағлыг Гарабаг проблемини динч васитәләрдә һәлл етмәк үчүн мүвафиг сәнәд һазырламаг вә хусуси Минск Конфрансы чағырмагла бу конфликтти бирдәфәлик арадан галдырмагдыр. Группун тәркибинә 11 дәвләт-Алманија, АБШ, Франса, Италија, Исвеч, Чехија, Түркијә, Белларус, Русија, Азәрбајчан вә Ермәнистан дахилдир. Онун һәмсәдрлик функсијасы 1994-чү илин декабрындан ики дәвләтин-Русија вә Финландијанын, 1997-чи илдән исә үч — Русија, АБШ вә Франсанын нүмајәндәси тәрәфиндән һәјата кечирилир. Ејни заманда АТӘТ-ин Минск Конфрансынында мүвафиг оларат һәмсәдрләри мөвчуддур.

Азәрбајҗан үмумавропа тәһлүкәсизлији системиндә

Азәрбајҗанын 1992-чи илин январьдан АТӘТ-ә үзв гәбул олунмасына бахмајараг, онун бу тәшкилатла мүнәсибәтләриндә халгымызын стратежи мараглары үзәриндә гурулмуш, һәр-тәрәfli дүшүнүлмүш, ајдын, ардычыл вә принципнал курс жалғыз 1993-чү илин икинчи жарысындан башланмышдыр. Мәһз бу дөврдән башлајараг Азәрбајҗан Президенти һејдәр Әлијев республикамызын мүстәгиллик вә тәһлүкәсизлик проблемләрини бејнәлхалг тәшкилатлар васитәсилә үмумавропа тәһлүкәсизлији фонуна чыхарараг рекионда сүлһүн бәргәрар олмасына онларын тә'сир етмәсини сур'әтләндиришидир. Хүсусән Азәрбајҗанын чәлб олундуғу мүнәгишә вә Дағлыг Гарабаг проблеминин һәлли мәсәләсиндә дөвләт башчымыз өзүнүн әсас дигтәг вә сә'јләрини бејнәлхалг вә мөһәлли тәшкилатларда мүнәгишә һаггында әсл һәгигәтләрин дүнјанын сијаси данрәләринә вә дүнја ичтиманјјәтинә чатдырылмасына, Ермәнистанын тәчавүзкар кими таныдылмасына, Азәрбајҗаны дөсткәләжән өлкәләрин сајынын артырылмасына вә бу тәшкилатларын јығынчагларында мүнәгишәнин һәлли јоллары һаггында тә'сирли гәрарлар чыхарылмасына јөнәлтмишидир. Дикәр тәрәфдән, 1993-чү илдән башлајараг Азәрбајҗан рәһбәрлији Гафгазда сүлһ вә тәһлүкәсизлик проблемләринин һәллиндә АТӘТ-ин ролунун артырылмасына, онун сәмәрәли фәалијјәт механизмләринин гурулмасына, мүнәгишәли мәсәләләрин һәллиндә бејнәлхалг принципләрин дөимдән вә ардычыл тәтбиғ едилмәсинә дә хүсуси дигтәг көстәрмишидир. Бүтүн бу ишләр тезликлә өзүнүн мүсбәт нәтичәләрини бүрузә вермәјә башлады.

1993-чү ил октябрын 25-дә АТӘМ-ин о заманкы сәдри Маргарет аф Дуглас Азәрбајҗана сәфәр едәрәк, Президент һејдәр Әлијевлә көрүшмүшдүр. (1). Онун сәфәри Азәрбајҗана гаршы Ермәнистан тәчавүзкарлығынын кенишләнмәси илә ејна вахта гәсадәғ едириди. Одур ки, республика рәһбәрләринин чидди тәләби илә о, һәрби әмәлијјатларын кенишләнмәсинин јолвә-

рилмәзлији һаггында дәрһал Ермәнистан һөкүмәтинә бәјанат верди. Бунун ардынча 1993-чү илин нојабрында АТӘТ-ин Минск группунун дикәр үзләри Алманија, АБШ, Беларусь, Франса, Италија, Русија, Исвеч, Чехија вә Түркијә бу мәсәлә илә бағлы, о чүмлөдән Дағлыг Гарабаг проблеминин һәлли һаггында бәјанат вердиләр. Бу Бәјанатларда дөјүш әмәлијјатлары вә јени әразиләрин өлә кечирилмәси писләнир вә АТӘТ принципләринин позулмасы кими гүмәтләндирилди. Әрази тутулмасындан бејнәлхалг аләмдә танынмаг, статус газанмаг вә с. кими истифадә олунманын јолверилмәзлији көстәрилир, Горадиз вә Зәнқиландан биртәрәfli гајдада чыхмаг, атәшин дајандырылмасы, ишғал олунмуш әразиләрин бошалдылмасы, мүнәгишә бөлкәсиндә бејнәлхалг мүшәһидәчиләрин јерләшдирилмәси вә БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасы гәтнамәләринин јеринә јетирилмәси тәләб олунур, гүввә тәтбиғ етмәкдән имтина едилмәси ирәли сүрүлүр, гачынларла јардым етмәк зәрүрәти вургуланыр вә сазиши позан тәрәфиј мәс'улијјәт дашыдығы көстәрилирди (2).

1993-чү ил декабрын әвәлләриндә Азәрбајҗанын Харичи Ишләр назирин һ.һәсанов АТӘМ-ин Назирләр Шурасынын Ромада кечирилән ичласында иштирак етди. Ермәнистанын Азәрбајҗана һәрби тәчавүзү вә онун нәтичәләри һаггында мә'рузә етди (3). Мә'рузә мүнәгишә һаггында әсл һәгигәтини АТӘТ өлкәләринә чатдырылмасында мүнәм рол ојнады.

1994-чү илдә, хүсусән 1994-чү илин мајында атәшкәс өлдә олундугдан сонра, АТӘТ-ин Будапешт саммитинин јахыллашмасы илә әлағәдар олараг, Азәрбајҗан дипломатијасы өз фәаллығыны даһа да артырды. 1994 -чү илин июлунда Москвада Азәрбајҗан вә Ермәнистан Президентләринин көрүшү кечирилди вә атәшкәсин горунуб сахланмасы һаггында үмуми разылыг өлдә едилди. Азәрбајҗан Президенти һејдәр Әлијев бу көрүшүн әһәмијјәти һаггында белә демишди: "мүнәм һалдыр ки, һәр ики тәрәф атәшкәсин сахланмасынын лабүдлүјүнү илк дөфә билдирмишидир. Бу көрүш һәмчинин көстәрмишидир ки, низамасалма просесиндә өн мүрәккәб мәсәләләр барәсиндә дө разылыға кәлмәк мүмкүндүр" (4).

Азәрбајҗан нүмајәндә һеј'әти 1994-чү илин ијулуида АТӘМ-ин Парламентләрарасы Ассамблејасынын Вјана сессиясында фәал иштирак етмишидир. Сессияда чыхыш едән Алманија Бундестагынын президенти ханым Рита Зисмут бејнәлхалг мұнағишәләрин һәллиндә АТӘТ-ин мүәјјән тәчрүбә топладығынын вурғулајараг гејд етмишидир ки, рекионда әмин-аманлығынын бәрпасы үчүн бу бејнәлхалг тәшкилатын имканларындан даһа сәмәрәли истифадә олунамалыдыр. Сессия хүсуси вурғуламышдыр ки, артыг АТӘМ бир тәшкилат кими јениләшмәли, функцијасыны вә сәләһијәтләрини тәкмилләшдирмәлидир. АТӘМ-ин Минск групунун рәһбәри Јан Елиассонун Дағлыг Гарабағ әтрафында кедән мұнағишәдә сүлһ просесинин тәрәгиси мөвзусунда чыхышы хүсуси разылыгга гаршыланды. Сессияда илк дөфә Јан Елиассонун дилиндән "Азәрбајҗанын иш-фәал едилмиш торпағлары" ифадәси ишләнмишидир. Ичәсләрарасы фәсилләләр заманы апарылан данышыглар кәстәрмишидир ки, Азәрбајҗан тәрәфи Вјанада гаршыја гојдугу мәгсәдә наил ола билмиш, өлкәмиз барәдә һәгигәти АТӘМ үзвү олан өлкәләрин нүмајәндәләринә чатдырмышдыр (5).

АТӘМ-ин Парламентләрарасы Ассамблејасынын сессиясы "Вјана бәјаннамәси" адланан сәнәддә гәбул етди. Сәнәттә гејд олуиур ки, Дағлыг Гарабағ әтрафында кедән мұнағишәдә минләрлә инсан зәрәр чәкмиш, бир милјондан чох гачгын ордусу јаранмышдыр. 1992-чи илин мартында тәшкил олуиуиуш АТӘМ-ин Минск групу атәшкәсә наил олмаг вә мұнағишәни сиюси јолла һәлл етмәк үчүн сәмәрәли иш көрмүш, мәгсәдјәнлү фәалијәт кәстәрмишидир. Ассамблеја мұнағишәнин данышыглар јолу илә, АТӘМ-ин принципләринә мұвафиг гәјдада һәлл олуиуиасы планларыны вә чөһдләрини мұдафиә едир.

Азәрбајҗан рәһбәрлијинин фәал дипломатик сә'јләри, мүн-тәзәм тәблиғат вә изаһат ишн нәтичәсиндә 1993-чү илин јәјын-дан кечән гыса бир вахтда апарычы дүија дөвләтләринин, он-ларын ајры-ајры нүфузлу нүмајәндәләринин мөвгеләриндә, проблемә јанашмасында әсаслы дөјишкликләр баш верди. Америка конгресмени Чозеф Кеннеди 1994-чү илин августунда Ағ сәвә мұрачиәт едәрәк, Русија вә АТӘМин ирәли сүрдүкләри

чох үмидверичи тәклифләри Дағлыг Гарабағ әтрафында бәһ-ранлы вәзијәти арадан галдырмағын реал јолу адландырмыш-ды. һәмин тәклифләрдә атәшин һәмишәлик дајандырылмасы, вурушан тәрәфләрин гүввәләринин аралашдырылмасы, дө-јүшләрин кедишиндә гәсб олуиуиуш әразиләрин гәјтарылмасы, һәр чүр блокададан имтина едилмәси вә бу рајонун сиюси статусу һаггында данышыглар апарылмасы нәзәрдә тугулуиурду. Ч.Кеннединин фикринчә, Вашингтон Дағлыг Гарабағ сүлһја-ратма гүввәләринин јерләшдирилмәсинә наил олмалыдыр. Бу гүввәләр тәкчә Русија гошунларындан дејил, һәм дә дикәр өлкәләрин гошун һиссәләриндән тәшкил олуиуиуш (7).

Елә һәмин вахтда "Вашингтон тајмс" гәзетиндә Дағлыг Га-рабағ мәсәләсиндә Азәрбајҗанын мөвгәјини мұдафиә едән мү-һүм бир мәгалә дәрәч олуиуиушду. Мәгаләдә дејилиди ки, Клинтон үсүл-идарәси кәрәк рәвә билмәсин ки, онун Гафгаз-дакы дипломатиясынын тәләјини Америкадакы ермәни лобби-си һәлл етсин. 15 мин нәфәр өлдүкдән вә бир милјон нәфәр дидәркин дүшдүкдән сонра АБШ-ын бу проблемә едаләтлә јанашмасынын вахты чатмышдыр (8).

1994-чү ил сентјабрын әввәлләриндә АБШ-ын БМТ-дәки даими нүмајәндәси Маделин Олбрајт Бақыја рәсми сәфәр етди. Президент һејдәр Әлијевлә көрүш заманы о билдиришиди ки, "АТӘМ-дә Дағлыг Гарабағ һаггында мәсәләјә бүтүн бејнәл-халг бирлик үчүн сынаг кими јанашырлар вә о, әминди ки, бу сынаг һәмин гәбилдән олан рекионал вә милләтләрарасы мұ-нағишәләрин јәјылмасынын гаршысыны алмалыдыр" (9). Буна чаваб олараг һејдәр Әлијев мұһүм дәлилләрлә кәстәрмишиди ки, сон вахтлар Азәрбајҗан тәрәфи Минск групунун фәалијә-тини кенишләндирмәк үчүн аз иш көрмәмишиди.

Азәрбајҗан рәһбәрлији бу илләрдә ејни заманда мұнағишә-нин һәллиндә ән бөјүк бејнәлхалг тәшкилат олан БМТ-нин имканларындан да истифадә олуиуиуш, БМТ вә АТӘМ-ин сә'јләринин әлағәләндирилмәси үчүн мәгсәдјәнлү фәалијәт кәстәрмишиди. һәлә 1993-чү илин августунда Ермәнистан ор-ду һиссәләринин Фүзули рајонуна шиддәтли һүчүмлары илә әлағәдар олараг, Азәрбајҗан Республикасы Президентинин сә-

лаһијјәтләрини һәјата кечирән, Али Советин сәдри Һейдәр Әлијев БМТ тәһлүкәсизлик Шурасынын сәдринә тә'чили оларак Шуранын ичласыны чағырмағы вә Ермәнистанын Азәрбајчана тәчавузуну дајандырмағы хаһиш етди. 1993-чү ил августун 18-дә БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасы адындан АБШ-ын БМТ-дәки даими нүмајәндәси ханым Маделин Олбрајт бәјанат верди. Бәјанатда дејилрди ки, Шура Азәрбајчан Республикасынын вә рекионун бүтүн башга дәвләтләринин суверейлијини вә әрази бүтөвлүјүнү, һабелә онларын сәрһәдләринин позумазлыгыны бир даһа тәсдиг едир вә мұнағишәнин сүлһ јолу илә арадан галдырылмасына наил олмаға даир АТӘМ-ин Минск групунун сә'јләринә дејүш әмәлијјатларынын кәстәрдији тә'сирдән дәрин нараһатлыг кечирдијини билдирир. Шура АТӘМ-ин сүлһ миссијасыны тамамилә мұдафиә етдијини гејд едир вә Минск групунун данышғыларынын индики мәрһәләсиндә өз бахышларыны вә мөвгеләрини биләваситә ифадә етмәк үчүн мұнағишәдә иштирак едән тәрәфләрә верилмиш имканы хүсусилә нәзәрә чатдырыр. Бу бахымдан Шура бүтүн тәрәфләри августун 13-дә Минск групунун тәгдим етдијини "БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын 822 вә 853 сәјлы гәтнамәсинин јеринә јетирилмәсинә даир тә'хирәсалынмаз тәдбирләр чәдвәлинин" дәгигләшдирилмиш вариантына разылашдырылмыш мүсбәт чаваб вермәјә вә мәсәләнин сүлһ јолу илә һәллини поза биләчәк һәр һансы һәрәкәтдән чәкинмәјә чағырыр.

Бәјанатда Азәрбајчан Республикасынын суверейлијә, әрази бүтөвлүјү вә сәрһәдләринин тохунулмазлыгы, Дағлыг Гарабағын Азәрбајчан әразиси олмасы тәсдиг олуурду. Мәсәләләрин АТӘМ-ин Минск конфрансы чәрчивәсиндә һәллинә үстүлүк верилрди. Дәвләтләрә мұрачнәт едилрди ки, Азәрбајчан Республикасынын әразиләринин ишғалыннн давам етдирилмәсинә вә мұнағишәнин күчләнмәсинә сәбәб олаң рекиона силаһ көндәрилмәсиндән имтина етсинләр.

Дағлыг Гарабағ проблеминин һәллиндә БМТ илә АТӘМ-ин сә'јләринин әләгәләндирилмәсиндә, бир сыра принципал мәсәләләрә ајдынлыг кәтирилмәсиндә БМТ-нин о заманкы Баш катиби Бутрос Бутрос-Галинин Азәрбајчана сәфәри мүнүм рол

ојнады. Бутрос-Гали илә көрүшүндә Һейдәр Әлијев билдирди ки, Азәрбајчан тәрәфи Минск групу илә, АТӘМ тәшкилаты илә даим әмәкдашлыг едир вә Минск групунун бу сәһәдә чидди фәалијјәт кәстәрмәси үчүн биз өз тәрәфимиздән бу шәраити јаратмаға чалышмышыг. Һейдәр Әлијев ону да гејд етди ки, өз јерләринә гајыда билән гачғылларын һамысы гајытмалдыр. Азәрбајчан вәтәндашларынын һамысынын тәһлүкәсизлији тә'мин олунамалдыр. Дағлыг Гарабағда олан демографик мәнзәрә бәрпа олунамалдыр. Бу мәсәләләрин һәлли АТӘМ тәшкилаты илә бағлы олдуғуна көрә вә АТӘМ-ин тәркибиндә бу мәсәләләрин һәлли илә бағлы хүсуи Минск групу јарандығына көрә биз бу мәсәләләрин АТӘМ чәрчивәсиндә, Минск групу васитәси илә һәлл едилмәсинә үстүлүк веририк. Бутрос Бутрос-Гали БМТ-нин бу мәсәләдә принципал мөвгәјини гејд едәрәк етмишдир ки, БМТ-нин бу мәсәләлә мұнасибәти, онун гәбул етдији гәтнамәләр дәрәд әсас принцип үзәриндә гурулмушдур: биринчиси, Азәрбајчан Республикасынын әрази бүтөвлүјү; икинчиси, Азәрбајчан сәрһәдләринин тохунулмазлыгы; үчүнчүсү, торпаг зәбт етмәк үчүн күч ишләдилмәсинин јолверилмәзлији; дөрдүнчүсү, ишғал едилмиш бүтүн торпаглардан гошунларын һеч бир гејд-шәрт гојулмадан вә тә'чили оларак чыхарылмасы. Бутрос Бутрос-Гали билдирди ки, БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасы АТӘМ-ин бәлкәдә сүлһүн бәргәрар олмасы үчүн бүтүн фәалијјәтиндә иштирак етмәјә һазырдыр.

Бутрос-Гали ону да гејд етди ки, тәшәббүсләрин сајыннн чох олмасы сүлһүн бәргәрар едилмәсиндә мұәјјән чәтинликләр јарадыр. БМТ бу тәшәббүсләр арасында әләгәләндиричи ролуну ојнамаға һазырдыр вә белә бир ролу ојнамагла тәшәббүсләрин тәкрарланмасынын гаршысыны алмаг нијјәтиндәдир. Онун фикринә көрә бүтүн мұвафиг мұнағишәләрдә олдуғу ки-ми, Ермәнистан-Азәрбајчан конфликтинин һәллиндә дә БМТ үч әсас мәсәләнин бәргәрар олмасы үчүн әлиндән кәләни сдәчәк: БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасында гәбул олунамаш гәтнамәләринин јеринә јетирилмәсини тә'мин етмәк, АТӘМ-ин рекионда сүлһсәвәр әмәлијјатлары һәјата кечирмәсини максимум дас-тәкләмәк вә сүлһүн, тәһлүкәсизлијини бәргәрар олмасы нами-

27749

нә мұһарибә тәшәббүсләринин тәкрарланмасына јол вермәк үчүн бу тәшәббүсләр арасында әләгәләндиричи ролу ојнамаг.

Бутрос-Гали кечирдији мәтбуат конфрансында рекиона сүлһјаратма гүввәләринин јеридилмәсинин үч мүмкүн вариантынын олдуғуну билдирди:

1) Тамамилә БМТ гошунларындан ибарәт гүввәләрин бу рекиона көндәрилмәси;

2) МДБ гошунларынын көндәрилмәси;

3) МДБ гошунларынын вә БМТ мұшаһидәчиләринин биркә сә'јләри(10).

Беләликлә 1993-1994-чү илләрдә башда Президент һәјдәр Әлијев ол магла Азәрбајчан дипломатиясынын фәал иши нәтичәсиндә Азәрбајчан әтрафында информасија блокадасы јарылмыш, Ермәнистан-Азәрбајчан мұнагишәси илә бағлы ажры-ажры дәвләтләрин, рекионал вә бејнәлхалг тәшкилатларын мөвгеләриндә мұһүм принципал дәјишикликләре наил олунмуш вә нәһәјәт республикамыз өз тәһлүкәсизлијини үмумавропа тәһлүкәсизлик системи илә сых бағлаја билмишдир.

Будапешт саммити

5-6 декабр 1994-чү ил АТӘМ-ин тарихиндә мұһүм бир дөврүн башланғычыны гојду. Будапешт зирвә топлантысына гәдәр әсас вәзифәси Европада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг мәсәләләри үзрә мәсләһәтләшмәләр апармаг олан АТӘМ, 6 декабр 1994-чү илдән башлајараг јени Европанын сивилизасијалы биркәјашајыш гәјдаларыны мұәјјән сдән, сүлһүн, демократијанын вә инсан һүгуғларынын горунмасыны тә'мин сдән, рекионун тәһлүкәсизлик вә гаршылыгы фәјдалы әмәкдашлыг принципләрини һәјата кечирән бир тәшкилата- өзүнүидәрә механизмләри олан үмумавропа институна чеврилди. Мәһз Будапештдә илк дөфә АТӘМ-ин Европанын үмумтәһлүкәсизлик тәдбирләриндә иштирак сдә биләчәк сүлһмәрәмлы гүввәләринин јарадылмасы вә мұнагишәли әразиләрә көндәрилмәси гәрара алынды. Азәрбајчан дипломатиясынын күчү илә АТӘМ-ин илк сүлһмәрәмлы, үч мин нәфәрлик чохмилләтли һәрби һиссәсинин Минск групу јанында јарадылмасы вә Гарабаға көндәрилмәси разылашдырылды.

Беләликлә, бир вахтлар Европанын бу вә ја диһәр глобал проблемләри илә бағлы дәвләтләрарасы мәсләһәтләшмә форуму һесаб олунан АТӘМ, дүнјанын сијаси вә тәһлүкәсизлик системиндә мұһүм рол ојнајан, јени Европада сивил биркәјашајыш гәјдаларыны мұәјјән сдән, үмумавропа тәһлүкәсизлији илә бүтүн дүнјада сүлһүн вә бејнәлхалг тәһлүкәсизлијин горунмасы арасында гаршылыгы әләгә јарада биләчәк бир тәшкилата (АТӘТ) чеврилди.

Саммитин күндәлијинә АТӘМ-ин мөһкәмләндирилмәси, Европа проблемләринин һәллиндә вә гит'әдә тәһлүкәсизлијин тә'мин олунмасында, о чүмләдән сүлһјаратма сә'јләринин кеңишләндирилмәсиндә АТӘМ-ин ролунун артырылмасы вә башга мәсәләләр дахил сдилмишди. Зирвә топлантысында мұзакирә вә гәбул олунмаг үчүн бир сыра сәнәдләр, о чүмләдән сијаси бөјаннамә, икинчи дүнја мұһарибәсинин гуртармасынын 50 иллијинә һәср сдилмиш хусуси бөјаннамә, һәбслә һәрби-сијаси мәсәләләрә даир сәнәдләр һазырланмышды (11). Азәрбајчан Президенти һәјдәр Әлијев сәфәр әрәфәсиндә

АТЭМ-ин ролу вэ саммитдэн көзлэнилэн нэтичэлэр һагтында демишди: "Эсас мәсәләлэр бу тәшкилатын АТЭМ-ин ишини күчлэндирмэк вэ фәаллашдырмагдан ибарәтәр. Јени Авропаның јарадылмасы үчүн, јени Авропаның инкишафы үчүн бу тәшкилатын фәалијәти бундан сонра даһа да артыг олмалыдыр. Биз бир Авропа дәвләти кими вэ Авропа бирлијинә дахил олан дәвләт кими АТЭМ тәшкилатынын күчлэндирилмәси тәрәфдарыјыг" (12).

Будапешт саммитиндә илк дәфә олараг, Дағлыг Гарабағ проблеми хүсуси бир мәсәлә кими күндәлијә салынды вэ музакирә олунду. Дағлыг Гарабағ проблеми әтрафында музакирәләрдә дүнианың апарычы дәвләт башчылары вэ сијаси хадимләри Б.Клинтон, Б.Бурос-Гали, Т.Чилләр вэ б. чыхыш етдиләр. Б.Клинтон өз чыхышында демишди ки, АТЭМ Дағлыг Гарабаға сүлһмәрәмлы чоһмилли гүвәләр көндәрмәк барәдә разылыға кәлмәк јолундадыр. О, белә бир чәһәти хүсуси вурғуламышды ки, мұнағишә зонасында атәшин е'тибарлы бир шәкилдә дајандырылмасыны тә'мин етмәк үчүн һәр шеји етмәк лазымдыр. Сүлһмәрәмлы гүвәләр Дағлыг Гарабағ мұнағишәсини арадан галдырылмасында сынагдан кецирилмәлидир. Атәшкәс даими олмалы вэ мұнағишә апаран тәрәфләрин һәр икисиниң тәһлүкәсизлији тә'мин едилмәлидир. Б. Бурос-Гали гејд етди ки, мұнағишәнин арадан галдырылмасында АТЭМ хүсуси рол ојнамалыдыр. Гарабағ мәсәләси АТЭМ үчүн башлыча мәсәләдир. БМТ онун сә'јләрини мұдафиә етдијини дәфәләрлә билдирмишдир. О, әмин олдуғуну билдирди ки, бејнәлхалг вә рекионал тәшкилатларын әмәкдашлыгы сүлһ вә тәһлүкәсизлик перспективәлариниң кенишләнмәсиниң башлыча шәртләриндән биридир. Т.Чилләрин фикринчә, әкәр бејнәлхалг бирлик, АТЭМ Дағлыг Гарабағ мұнағишәсиниң арадан галдырылмасына кечикрәсә, о заман бу тәшкилатларын һеч бириниң әһәмијәти олмајачагдыр.

Ермәнистан президенти Л.Тер-Петросјан исә өзүнү дүниа бирлијинә гаршы гојараг, халғларын өз мұғәддәрәтәни тә'јин етмәси принципини бу мұнағишәјә тәтбиғ етмәјә, Дағлыг Гарабағын ермәни ичмасыны мұнағишәдә иштирак едән тәрәф-

ләрдән бири кими гәләмә вермәјә чәһд көстәрмишди.

Будапешт саммитиндә башда Президент һејдәр Әлијев олмагла Азәрбајчан нұмајәндә һеј'әтиниң хүсуси дипломатик ке-дишләри, ајры-ајры дәвләт башчылары илә фәал көрүшләри, Авропада вә Гафгаз рекионунда тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг мәсәләләри илә бағлы конкрет тәклифләрдә чыхыш етмәси зирвә топлантысынын ишини хүсуси конструктивлик вә мұтәшәккилик вермишди.

Будапешт зирвә топлантысынын ишиниң илк мәрһәләсиндә Азәрбајчан Президенти һејдәр Әлијев нұфузлу Авропа вә дүниа рәһбәрләри илә көрүшмәк, АТЭТ-ин һимајәси алтында чоһмилләти сүлһмәрәмлы гүвәләрин көмәји илә мұнағишәни инзамламаг гарарына Азәрбајчаның садиғ олдуғуна онлары наандырмаг, Дағлыг Гарабаға сүлһјаратма просесиниң интенсивләшдирилмәси үзрә гәтиямәнин гәбул едилмәсиндә консенсуса наил олмаг вә сүлһмәрәмлы гүвәләр континкентиниң формалашдырылмасында көмәк һагтында дәвләт башчылары илә дәрһал данышығлара башламаг кими вәзифәләри јеринә јетирди. Бу мөгсәдлә һејдәр Әлијев Чехија Президенти В.Гавел, Португалијаның баш назири А.Коваку Силва, Финландија Президенти М.Антисаари, Исвечрә Президенти О.Штнх, Норвечин баш назири Г. Бругланд, Болгарыстан Президенти Ж.Желев, Румынија Президенти И.Илијеску вә башгалары илә көрүшләр кецирди. Көрүшләр заманы һејдәр Әлијев дәвләт башчыларына Ермәнистаның Азәрбајчана тәчавузү, халғын башына кәтирилән мүсибәтләр, Гарабағ мұнағишәсиниң динч јолла арадан галдырылмасы јолунда көстәрилән сә'јләр, АТЭТ-ин күчләнмәси зәурәти һагтында данышмыш, Минск гупунун фәалијәтиниң мүсбәт гүјмәтләндирмишди (17). Бу көрүшләр заманы һејдәр Әлијев Гарабағ проблеминиң һәләси дәир өз принципал мөвгәјини билдирәрәк, Бөјүк Сијаси Сазишин имзаланмасы зәурәтиниң гејд етмиш вә көстәрмишдир ки, "Биз Дағлыг Гарабағ ермәниләриниң иддиаларына күәштә кедәрәк, онлара дәвләт мүстәғиллији верә билмәрик. Охшар преседентләр тарихдә олмамышдыр. Сәһбәт мухтаријәтдән, онун даһа кениш формаларындан кедә биләр. Ермәни-

ләр күч мөвгәјиндән чыхыш едирләр. Бизим мөвгәјимиз башгадыр-биз проблемин сјјаси һәллине тәрәфдарыг”(18).

Будапештдә Ермәнистан президенти Л.Тер-Петросјанын хаһиши илә Азәрбајчан президенти илә кечирилән көрүшдә һејдәр Әлијев Гарабағ мұнағишәсинин маһијәтини тәшкил едән мәсәләләрин даирәси мұзакирәси заманы һамы үчүн әдәләтли сүлһ тәмин олунмасы, ишғал олунмуш әразиләрин азад едилмәси, гагчыларын өз доғма очағларына гајтарылмасы шөртләрини ирәли сүрмушдүр. Л.Тер-Петросјан исә блокада һаггында, милләтләрин өз мүгәддәрәтыны тәјин етмәси һүғугу, Дағлыг Гарабағын статусу һаггында үмуми сөзләрлә әсас диггәти бөһранын низамланмасындан јајындырмаға тәшөббүс кестармишдир. Бүтүн бунларә бахмајараг мұнағишәнин арадан галдырылмасы ишиндә бу көрүшүн мәнасыны вә әһәмијәтини һејдәр Әлијев белә гүмәтләндирмишди: “...биз АБШын жүксәк сәвијәли нүмәјәндәләринин иштиракы илә Азәрбајчанын бундан сонра да атәшкәсә садиг галачағыны бәјан етдик вә мұнағишәјә АТӘМ чәрчивәсиндә сүлһ јолу илә сон гојулмасы үчүн јени бир сазишини һазырланыб имзаланмасы барәдә өз мөвгәјимизи билдирдик” (19).

Азәрбајчан Президентинин кечирдији көрүшләрдә, беләликлә, Азәрбајчан һәгигәтләри Европа дәвләтләринин башчыларына чатдырылмыш, тәрәфдарлар вә јени мүтәғигләр газанмаг үчүн фәал ахтарышлар апарылмышдыр.

Мұһаһидәчиләрин фикринә көрә, Будапештдә бејнәлхалг, рәкнонал, дәвләтләрарасы вә етник конфликтләрин тәнизимләсәи саһәсиндә Азәрбајчан Президенти һејдәр Әлијевин конкрет вә конструктив тәклифләрлә чыхыш етмәси, Ермәнистан-Азәрбајчан конфликтинин һәллиндә АТӘТ-ә вә онун Минск групуна үстүнлүк вермәси вә сивилзасијалы биркөјәшәјиш нормалары илә тәнизимләнән јени Европанын бөргәрар олмасы ишиндә бу тәшкилатын ојнаја биләчәји хусуси ролу өзүнүн мәнтигли чыхышы илә сүбүт етмәси саммитин ишинә конструктивлик, ишкүзарлыг вә динамизм кәтирмиш, һәмчинин АТӘТ-и вә онун Минск групуну пассивликдән, фәалијәтсизликдән, онун ролуну һечә сидирмәјә чалышан гүввәләрин

гејри-сағлам мұнасибәтиндән хилас етмишди.

Декабрын 6-да Будапешт саммитиндә Азәрбајчан Президенти һејдәр Әлијевин чыхышы ән мұһым һадисәләрдән бири олду. һејдәр Әлијев өз чыхышында АТӘТ-ин Европада ојнадығы рола, онун тәкмилләшдирилмәси зәрурәтинә бөјүк диггәт јетирди. О гејд етди ки, мұасир шәраитдә АТӘТ-ин ролу вә әһәмијәти кетдикчә артыр. Јени Европәја, ајырычы хәтләрини вә тәсир даирәләринин олмадығы Европәја тәкмилләшдирилмиш АТӘМ ләзимдыр.

АТӘМ-ин фәаллығынын артырылмасы, онун демократикләшмә вә инсан һүғугларынын мүдафиәси процесләринә тәсирли көмөк кестәрмәјә, кәңч, һөлә мөһкәмләнмәиш дәвләтләрин азадлыг вә мүстәғиллијини зијан вуран тәчавүзкар һәрәкәтләрини вә планларын гаршысыны гәтијәтлә алмаға, гитәнин гајнар нөггәләриндә сабитлијин бәрпасына көмөк етмәјә, “сојуг мұһабәтинин” гуртармасындан сонра Европа тәһлүкәсизлијинин јени бинасынын әсасларыннан бири олмаға габил олан сөмәрәли васитәјә чеврилмәси сон дәрәчә зәруридир.

Азәрбајчан НАТО-нун “Сүлһ наминә тәрәфдашлыг” програмына гошулмушдур, төрксиләх вә силәһларә нәзәрәт саһәсиндә, хусусән, Европада ади Силәһлы Гүввәләр һаггында мұгавилә үзрә бејнәлхалг- һүғуги тәһһүдләрини јеринә јетирилмәси хәттинә чидди сурәтдә өмәл едир.

Һејдәр Әлијев чыхышында ермәни тәчавүзүнүн өлкәмизә вурдуғу дәһшәтли нәтичәләри дә тәсвир етди. Кестәририлди ки, тәчавүз нәтичәсиндә Азәрбајчан әразиләринин 20 %- дән чоху ишғал олунмушдур. 20 миндән артыг һөмвәтәнимиз һәлак олмуш, 100 миндән артыг јараланмыш вә әлил олмуш, 6 мин әсир дүшмүш, бир милјондан артыг азәрбајчанлы республика әһалисинин 15%-ә јахны өз доғма очағларыннан гошулмушлар вә чадыр шәһәрчикләрдә јашамаға мөчбурдулар. Ишғал едилмиш Азәрбајчан әразиләриндә 700-дән чох шәһәр вә кәнд дағдылмыш, бүтүн сүләр, мөктәбләр, хөстәханалар јандырылмыш вә гарәт едилмиш, ән гәдим мәдәнијәт абидәләри мөһв едилмишдир (14).

Атәшкәс әлдә олунмасында Русија Федерасијасынын вә АТӘМ-ин ролуну гејд едәрәк Һ.Әлијев билдирди ки, атәшкәс һәлә сүлһ демәк дејилдир. Тәрәфләрин марағларыны вә беј-нәлхалг һүгүг нормаларыны нәзәрә алан сијаси сазиш имзалан-мадан мөһкәм вә әдаләтли сүлһ ола билмәз. Атәшкәсдән исти-фадә едәрәк, биз бу сәнәдин разылашдырылмасына вә гәбул едилмәсинә наил олачағыг.

Һ.Әлијев саммит иштиракчыларыны әмин етди ки, Азәрбај-чан Республикасы бу просесдә жалныз сүлһсөвәр вә конструктив мөвгә тутур. Тәчавүзүн ағыр нәтичәләринә бахмајараг, биз ермәни тәрәфинә әдаләт вә гуманизм әсасында, АТӘМ прин-ципләри, БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын гәтнамәләри әса-сында сүлһ тәклиф едирик. Биз Дағлыг Гарабағын ермәни әһалисинин тәһлүкәсизлијинә зәманәт вермәјә һазырыг, мұна-ғишә зонасына сүлһмәрәмлы АТӘМ гүвәләринин јерләшди-рилмәсинә разығыг. Биз ермәни милли азлығынын һүгүғлары-нын һәјата кечирилмәси үчүн Азәрбајчан Республикасынын Дағлыг Гарабағ рекиону вә Ермәнистан Республикасы арасын-да нәглијат коммуникацијаларынын нормал фәалијәт кәстәр-мәсини тә'мин етмәк үчүн Азәрбајчан Республикасы тәркибин-дә Дағлыг Гарабағын статусуну музакирә етмәјә һазырыг. Ла-кин бизим үчүн музакирә предмет илмајан норма вә принцип-ләр вардыр - сәрһәдләрин тохунулмазлығы, Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјү, ермәни силаһлы дестәләринин бүтүн ишғал олунмуш әразиләрдән чыхарылмасы, гачғынларын доғма јер-ләринә гәјтарылмасы.

Азәрбајчан Президенти бу факты бир даһа вурғулады ки, бу күн мәһз тәчавүзкарын БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын гәр-рарларыны јеринә јетирмәкдән вә ишғал олунмуш бүтүн Азәр-бајчан әразиләриндән өз силаһлы бирләшмәләрини мәрһәлә илә чыхармаға разылыг вермәкдән имтина етмәси сијаси сази-шин әлдә едилмәсини позур.

Һејдәр Әлијев чыхышында Ермәнистан-Азәрбајчан мұнағи-шәсинин низамланмасы үчүн нәзәрдә тутулмуш бејнәлхалг сүлһмәрәмлы гүвәләрин тәшкили үзрә АТӘМ сәдринин сә'јләрини јүксәк гижмәтләндирди. Гејд етди ки, мұнағишәннин

низамланмасында ирәлиләјиш әлдә етмәк үчүн Будапешт кә-рүшүндә әлверишли имкан јаранмышдыр. Гејдәр Әлијев дөв-ләт башчыларына мурачиәт едәрәк АТӘМ үзвләрини бу ишдә фәал иштирак етмәјә чағырды (15).

Азәрбајчан Президентинин чыхышы, беләликлә, тәкчә мұ-нағишәдән чыхыш јолларыны кәстәрмирди, һәм дә АТӘМ өлкәләринин әмәкдашылыг перспективләри һаггында әсаслан-дырылмыш тәклифләрлә зәнкин иди.

Аналитикләрин фикринә кәрә, Азәрбајчан Президентинин саммитдәки програм характерли чыхышы бу тәшкилатын кә-ләчәк фәалијәти илә бағлы гәбул олунан гәрарларын әсасыны тәшкил етмәклә бәрәбәр, АТӘМ-ин јени Авропанын сијаси һәјатындакы ролуну да әһәмијәтли дәрәчәдә јүксәлтмишдир.

Ејни заманда АТӘМ-ин мәсләһәт форумундан, Авропанын вә бүтөвлүкдә дүнја һәјатынын мұһүм проблемләринин һәлли илә мәшғул олан, еффеktiv фәалијәт кәстәрән бир тәшкилата есврилмәси зәрурәтини әсасландыран Азәрбајчан Президенти бәһс етдијимиз саммитдә бу тәшкилатын ажры-ажры структур вә миссијаларынын ваһид вә ишләк бир механизм әсасында јени-дән гурулмасынын јолларыны да кәстәрмишдир.

Будапешт зирвә кәрүшүндә АТӘМ-ин тәлејиндә тарихи әһә-мијәтә малик бир һадисә баш верди: АТӘМ Авропа дөвләтлә-ринин даныштыллар вә мәсләһәтләшмә форумундан Авропада сүлһү горуумағын, тәһлүкәсизлијин тә'мин олунмасынын, де-мократијанын мөһкәмләnmәсинин вә инсан һүгүғларынын әсас әләтинә есврилди. АТӘМ-дә ислаһатлар просесинин баш-ланмасы онун сүлһү горума потенциалынын артырылмасы са-һәсиндә конкрет аддымларла, хусусән чохмилләтли сүлһмә-рәмлы гүвәләрин формалашмасы илә бирбаша бағлыдыр. Бу-на кәрә дә чәсарәтлә демәк олар ки, дүнја сијаси системиндә АТӘМ-ин ролунун күчләnmәси бир чох чәһәтдән Минск гру-пунун фәалијәти нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур. Мәһз АТӘМ-ин бу структур бөлмәси Авропа вә бүтүн дүнја тәһлү-кәсизлији арасында гаршылыгыла әлағәни тә'мин етмәк кими бөјүк вәзифәни һәлл етмәли олан јениләшмиш Авропа тәшки-латы үчүн јол ачмалы олду.

Бу бахымдан Азәрбајҗан Президенти Һејдәр Әлијевин тәһләүкәсизлијин мөһкәмләндирилмәси, милләтләрарасы, дәвләтләрарасы, дәвләтләрдәхили, реҗионал вә глобал мұнағишәләрин низамланмасынын е'тибарлы механизмләринин ахтарышы ишинә көмәји вә фәал иштиракы бөјүк марағ кәсб едир. Һејдәр Әлијев Ермәнистан-Азәрбајҗан мұнағишәсинин низамланмасында АТӘМ принципләрини вә АТӘМ-ин приоритетләрини даим мұдафиә едир вә Минск групу рәһбәрләриндән бөјүк динамизм, мұнағишәјә даһа фәал мұдахилә етмәји тәләб едирди, онун јениләшмәси, АТӘМ-ин бүтүн структур вә миссияларынын сәмәрәли ишләјән механизмә чеврилмәси үчүн даим чалышырды.

Азәрбајҗан Республикасынын Харичи Ишләр назирин һ.Һәсәнов Азәрбајҗан Президентинин АТӘМ-ин ролунун артырылмасында, онун структурунун тәкмилләшдирилмәсиндә ролуну белә сәңијәләндирилмишди: "...Мәһз Азәрбајҗан рәһбәри-Президент Һејдәр Әлијев АТӘМ-ин ислаһаты идеясынын ән фәал тәрәфдарларындан бири, АТӘМ һимәјәси алтында чоһмилләтлә сүлһмәрәмлы гүввәләрин јарадылмасы һағтында гәтнамә ләјһәсинин һазырланмасынын тәшәббүсчүсү олду. (16)

Будапешт саммитиндә консенсус әсасында АТӘТ-ин тәшкилаты ислаһаты илә бағлы мұһүм бир гәтнамә гәбул едилди. Бу сәнәд АТӘТ-ин тәшкилати чәһәтдән јениләшмәси, онун нүфузунун артмасы просесинин башланғычы демәк иди. Саммитдә гејд едилдији кими, АТӘТ-ин тәшкилати чәһәтдән мөһкәмләндирилмәсинин, онун ролунун вә нүфузунун артырылмасынын башлыча шәртләриндән бири мұнағишәләрин низамланмасы, чинајәткарлығла мұбаризә, һуманитар јардым көстәрилмәси кими мәсәләләрдә иштиракчы дәвләтләрин иғтисади вә сијаси потенциалындан фәал истифадә едилмәсидир.

АТӘТ-ин ролунун артмасы дигер мөһәлли вә бејнәлхалғ тәшкилатларынын ролунун азалдылмасы вә сыхышдырылмасы демәк дејилдир. БМТ, НАТО, Авропа Иттифағы илә аһәндәр мұнасибәтләрин гурулмасы, иштиракчы дәвләтләрин фикринчә, АТӘТ-ин ишинин сәмәрәлилијинин мұһүм шәртидир.

Азәрбајҗан рәһбәри Гарабағ мұнағишәсинин арадан галды-

рылмасында БМТ илә АТӘТ арасында мұнасибәтләрин дүзкүн гурулмасына мұһүм әһәмијјәт верирди. Азәрбајҗан рәһбәри һеч заман мәсәләни белә гејмурду: Ја АТӘТ, ја да БМТ. Лап әввәлдән Гарабағ мәсәләсинин һәлиндә АТӘТ-ә үстүнлүк верән Азәрбајҗан рәһбәри белә һесаб едирди ки, бу просес АТӘТ-дә дә сона чатдырылмалыдыр. АТӘТ мұнағишә зонасында мүәјјән иш тәчрүбәси газанмышдыр, мұнағишәјә чәлб олунмус тәрәфләрлә тәмаһас гурмушдур, сүлһә наил олмағ үчүн онун өз мөвгеји вардыр.

АТӘТ-ин јени кејфијјәтә кечмәси, онун бундан сонра структурлашмасы иштиракчы дәвләтләрин әразисиндә мұнағишә вә бәһранларынын низамланмасында онун имканларыны даһа да артырыр. Ејни заманда БМТ илә АТӘТ арасындакы мұнасибәтләри һеч бир заман рәгабәт, мұбаризә кими гәбул етмәк лазым дејил. Мөһәлли тәшкилат кими АТӘТ-ин фәалијјәти БМТ низамнамәсинин сәккизинчи фәслинә ујғун оларағ гурулмушдур. Бу ики тәшкилат, бејнәлхалғ вә мөһәлли гурум бир-бирини тамамлајыр вә мұдафиә едир. АТӘТ она дахил олан өлкәләрин әразисиндә мұнағишәләрин низамланмасында үстүнлүјә маликдир. Лакин бәһран АТӘТ-ин сәләһијјәтләрини ашан мәрһөләјә чатдыгда, о, көмәк үчүн БМТ Тәһләүкәсизлик Шурасына мұрачигәт едә биләр. Бу һалда БМТ вә ја дигер сәләһијјәтли тәшкилатлар низамлама просесинә мұдахилә едә биләр. Бу чәһәтә диггәт верән Һејдәр Әлијев БМТ вә АТӘТ-ин сәләһијјәт даирәләринин көскин бөлүнмәсиндән имтина етмәјә чағырырды. Мәсәлә белә гејулмалыдыр: АТӘТ вә БМТ.

Будапештдә Ермәнистан нумәјәндә һеј'әти мұнағишәнин арадан галдырылмасында АТӘТ-ин ролуну башга чүр гијмәтләндиридди. Ермәнистан нумәјәндә һеј'әти БМТ илә АТӘТ арасында сәләһијјәтләрин бөлүнмәсинә даир гәтнамәдән күја Гарабағ әлејһинә истифадә едилә биләчөк маддәнин чыхарылмасы үчүн чалышырды. Азәрбајҗан һәмзин маддәнин чыхарылмасы илә разылашмамыш вә сәнәди рәһбәр везифәли шәхсләр комитәсинә вермәји тәклиф етмишди. Бу тәклиф гәбул едилмишди.

АТӘТ-ин бир тәшкилат кими күчләнмәси, Авропанын мұна-

гишәли бөлкәләриндә сабитлијин бәргәрар олунмасы ишнә фәал мұдахила етмәси, сүлһ вә тәһлүкәсизлик мәсәләләри үзрә бүтүн Авропа дәвләтләринин сә'јләринин бирләшдирилмәси, сөзсүз ки, мүстәғиллик вә демократик дәвләт ғуручулуғу јолу тутмуш, ләкин Ермәнистан вә ону һимәјә едән дәвләтләрин тәчавүзүнә мә'руз ғалмыш Азәрбајҗан үчүн чоһ бәјүк тарихи әһәмијјәт кәсб етмишдир. Мәһз бу саммитдә Азәрбајҗан Президентни Авропанын бу вә ја дикәр бөлкәләриндә мұнағишәли мәсәләләрин һәлл едилмәсинин әјри-әјри дәвләтләрин монополијасындан АТӘТ-ин ихтијарына верилмәсинә наил олмушдур. Мәһз Азәрбајҗан тәрәфинин тәләби илә дәвләт башчылары бүтүн мұнағишәләрин, о чымләдән Ермәнистан- Азәрбајҗан мұнағишәсинин һәллинин бир дәвләтин монополијасында ғалмасынын јолверилмәзлијини тәсдиғ етмиш, чоһмилләтли вә пропорционал әсәсдә АТӘТ -ә мөхсус сүлһмәрәмлы гүвәләрин јарадылмасы, Дағлығ Гарабағ зонасына көндерилмәси һаггында гәрар гәбул етмишләр.

Саммитин ишинин конкрет јекуну "Дағлығ Гарабағ мұнағишәси илә әләғәдар АТӘТ-ин фәалијјәтинин интенсивләшдирилмәси" адлы гәтнамә ләјһәси олды. Бу мәсәлә әтрафында Русия вә АБШ нумәјәндәләри илә фәал мәсләһәтләшкән апарылмыш, дикәр дәвләтләрин- Иран, Түркия, Пакистанын да көмәјиндән истифадә едилмишди. Нәтичәдә гәтнамә үмуми разылығла гәбул едилмишди. Гәтнамәнин әсәс мүддәалары ашағыдакылардан ибарәт иди. Иштиракчы дәвләтләр:

Мұнағишәдә иштирак едән тәрәфләрин 1994-чү ил мај әјынын 12-дә АТӘТ-ин Минск ғрупу илә биркә өмәкдашлығ шәраитиндә, Русия Федерасиясынын васитәчилији илә разылашдырылмыш әтәшкәси тәсдиғ етмәләринин алғышладылар; БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын мұвафиг гәтнамәләринә даир өһдәликләрини тәсдиғ етдиләр вә Тәһлүкәсизлик Шурасынын мұнағишәнин сүлһ јолу илә һәлли саһәсиндә АТӘТ-ин сә'јләринә вердији сийәси дәстәји тәғдир етдиләр. Бунула әләғәдар оларағ мұнағишәдә иштирак едән тәрәфләри, бирбаша әләғәләр дә дахил олмағла, интенсив, мүнтәзәм данышығлара чәғырдылар. Олар АТӘМ-ин Минск ғрупунун сә'јләрини тама-

милә мұдафиә етдиләр. АТӘМ-ин сәдринә тағшырылды ки, данышығлар үчүн үмуми вә разылашдырылмыш әсәсын тә'мин олунмасы вә бүтүн васитәчилик вә данышығлара даир фәалијјәтләрин там уғуулашдырылмасынын һәјата кеңирилмәсиндән өтрү Минск конфрансынын һәмсәдрләрини тә'јин етсин. Олар Минск ғрупунун ичласларында биркә сәдрлик етмәли вә даими Шураја өз ишләриндәки ирәлиләјишләр барәдә мүтәмади оларағ мә'лумат вермәлидирләр.

Бундан башға иштиракчы дәвләтләр Минск конфрансы һәмсәдрләринә мөвчуд әтәшкәсин давам етдирилмәсинә көмәк етмәк үчүн дәрһал аддымлар атмағы вә силаһлы мұнағишә битдикдән сонра сийәси сәзишин имзаланмасы үчүн интенсив данышығлар кеңирмәји тағшырдылар. Олар БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын мұвафиг гәтнамәләринә әсәсән силаһлы мұнағишә битгәркән тәрәфләр арасында бағланачағ сәзишдән сонра АТӘТ-ин чоһмилләтли сүлһмәрәмлы гүвәләрини көндәрмәк барәдә сийәси ирадәләрини бәјан етдиләр. Олар фәалијјәтдә олан сәдрдән хаһиш етдиләр ки, мүмкүн гәдәр аз бир заманда 1992-чи ил һелсинки сөнөдinin 3-чү бөндинә әсәсән вә БМТ низамнамәсинә уғуун шәкилдә тәшкил олуначағ бслә гүвәләрин јарадылмасы, тәркиби вә әмәлијјатларына даир план һазырласын. Бунула әләғәдар фәалијјәтдә олан сәдрә Минск конфрансынын һәмсәдрләри, Минск ғрупу, Баш кәтиб тәрәфиндән көмәк вә јардым кестерилмәли, сүлһмәрәмлы гүвәләри јарадан дәвләтләрә бу гүвәләрин характеристикасы вә һөчми, онлара рәһбәрлик вә нәзарәт, арха тә'минаты, һисәләрин вә ештијатларын бөлүшдүрүлмәси, давраныш вә сәзишләрин ғәјдаларына даир төвсийәләр вермәк үчүн Вјанада јүксәк сәвијјәли планлашдырма ғрупу јарадылмалыдыр. О, БМТ-нин техники мәсләһәт вә експертиза тә'минатына һазыр олдуғу барәдә бәјанатына әсәсән БМТдән јардым кестерилмәсинә наил олмағы вә БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасында АТӘМ-ин сүлһмәрәмлы гүвәләринин јерләшдирилмәси барәдә давамлы сийәси дәстәк алмалыдыр. Тәрәфләрин рәсми мұрачнәтләринә әсәсән даими Шура АТӘМ-ин сүлһмәрәмлы әмәлијјатларынын тәшкилине даир гәрар гәбул етмәлидир. (20).

Бу гәтнамәнин гәбул едилмәси вә мұнағишәләрин арадан галдырылмасында АТӘТ-ин ролуна верилән гиймәт һаггында Азәрбајҗан Республикасынын Президенти һейдәр Әлијев белә демишди: "Өтән мүддәтдә, ху́сусән сон ајларда чохлары белә һесаб едирди ки, АТӘМ-ин сүлһү мүдафиә гүввәләри јаратмағ имканы јохдур. Һәтта сон вахтлар АТӘМ бу ишә чидди јана-шар заман белә фикирләр дә сөйләнирди ки, куја АТӘМ-ин бу чүр гүввәләри јаратмаға һүгуғу јохдур, бундан өтрү бејнәлхалғ һүгуғ нормалары јохдур. Анчаг шәхсән мән инанырдым ки, АТӘМ-ин сүлһү мүһафизә гүввәләри јаратмағ имканы, һүгуғу вар".

Һейдәр Әлијев сонра гејд етмишдирди ки, гәтнамә о гәдәр дә асанлыгла гәбул олунмамышды. Һәтта әввәлчә Вјанада, сонра исә Будапешт көрүшүндә бунун әлејһинә чыханлар олду. Анчаг апарылан ишләр нәтичәсиндә, ху́сусән АБШ-ын сә'ји нәтичәсиндә бу гәтнамә гәбул едилди (21).

Азәрбајҗан Президенти һейдәр Әлијев бу саммитдә Гафғаз реҗионунда баш верән мұнағишәли һалларын арадан галдырылмасы ишинә билаваситә АТӘТ кими нуфузлу бир тәшкилаты јахындан чәлб етмәклә, мұнағишәнин һәлли заманы јол верилә биләчәк һәр һансы әдаләтсизлијини вә биртәрәфли фәалијәтләрини гаршысыны алмыш вә бунунла дә Азәрбајҗанын әрази бүтөвлүјүнү, мүстәгил дәвләт гуручулуғуну, тәһлүкәсизлијини вә суверенлијини бејнәлхалғ тәһлүкәсизлик системи илә там әлағәләндирмиш вә АТӘТ-ин һимајәсинә бағламышдыр.

Саммитин сонунда һейдәр Әлијев Минск конфрамысынын сәдри Јан Елиассонла көрүшдү. Бу көрүш Минск групунун тәлејиндә мүһүм дөнүш кими әләмәтдар олду. Јан Елиассон чохмилләтли сүлһәмәрамлы гүввәләрин формалашдырылмасы һаггында гәтнамәнин гәбул едилмәси фактыны бејнәлхалғ сijasәтдә јени аددым вә сүлһјаратма процесләринин инкишафында импульс кими гиймәтләндирди. АТӘТ-ин һимајәси алтында чохмилләтли һәрби контингентин јарадылмасы, Ј.Елиассонун фикринчә, БМТ-нин вә АТӘТ-ин функцияларыны дөгий мүәјјәнләшдирмәјә имкан всрәчәк. Онун сөзләринә кәрә: инди техники көмәк үчүн БМТ-јә мүрачәт етмәјә реал имкан јара-

ныр, вә һаһажәт, Тәһлүкәсизлик Шурасынын дәрәд гәтнамәсинин јеринә јетирилмәсинә наил олмағ олар. Ј.Елиассон гејд етмишдир ки, Бөјүк Сијаси Сазиш чохмилләтли сүлһәмәрамлы гүввәләрин јеридилмәси, ишғал едилмиш торпағларын азад едилмәси, блокаданын арадан галдырылмасы, гачгынларын гајтарылмасы ишинә мүшаһидәчиләрин јерләшдирилмәси механизмини нөзәрдә тутмалыдыр. Икинчи аспект исә бүтүн тәрәфләрин мәнәфеләринин улашдырылмасы илә әлағәдардыр. Бир чох һалларда паралел оларағ давам едән данышығлар процесини низамламаға, Москва вә АТӘМ-ин ејни мөгсәдә доғру кетмәсинә имкан јарадан тә'сирли васитәләр мејдана кәлди (22).

Азәрбајҗан Президенти Будапешт саммитиндә АТӘТ-ин ролу вә әһәмийәти һаггында баш верән һадисәләри белә гиймәтләндирмишди: "Азәрбајҗан Президенти кими өз сијаси фәалијәтимиң башланғычыңдан мән Минск групуну јени сәвијәә гәлдирмағ истәјирдим. Мән һәмишә онун потенциал имканларыны јүксәк гиймәтләндирдим. Мән һәмишә дејирдим ки, Гарабағ мұнағишәсинин һәлли АТӘТ-ин даирәсинә аиддир. Кимсә буна шүбһә едир, кимсә АТӘТ-ин ролуну азалдыр вә ја бүтүлүклә инкар едирди. Кимсә дә тәсдиғ едирди ки, бөһраны низама салмаға онун күчү чатмаз. Инди инамла демәк олар ки, биз нәинки Минск групуну хилас етдик, һәм дә она јени күч вердик... Минск групунун әһәмийәти хејли артды, онун тәшкилати структуру мөһкәмләнди. Инди она ики һәмсәдр башчылығ едәчәк. Биз һәр икимиз буну истәјирдик, башгалары истәмирдиләр. Биз истәдјимизә наил олдуғ. Мән Сизи тәбрик едирәм... Инди Бөјүк Сијаси Сазиш һазырламағ вә паралел оларағ чохмилләтли сүлһәмәрамлы гүввәләр формалашдырмағ лазымдыр. Лазымдыр ки, бүтүн дәвләтләрин пајтахтларында ејни заманда реҗион үчүн сүлһ програмынын һејата кечирилмәсинә һазырлығ кетсин".

Будапешт зирвә топлантысы һәмчинин үзв дәвләтләрин јени дәрәныш кодексини ишләјиб һазырлады, мұнағишәнин низамланмасы илә мөшғул олан тәшкилатлар вә сијасәтчиләр арасында мөвчуд олан мүһүм тиддијәтләри арадан галдырды,

адалətли сүлһө наил олмаг жолунда манеэләри лөгв етди.

Азәрбајчан Президенти һејдәр Әлијев АБШ-ын Азәрбајчан-дакы сәфири Р.Козларичлә көрүшүндә Будапешт саммитинин әһәмијәтинин белә гүмәтләндирмишди: "Индики зирвә топлантысы әввәлки көрүшләрдән даһа жүксәк сәвијјәдә кечмишдир. АТӘМ-ин фәалијјәти дөврүндә, хусусән 1992-чи илин мартында Минск групу јарадылданан индијә гәдәр олан дөврлә бу тәшкилатын Азәрбајчан үчүн әһәмијәтли бир көрүшү кечирилмәмишди. Ермәнистан-Азәрбајчан мұнагишәсинә сон гојулмасы үчүн Будапешт топлантысында хусуси гәтнамәнин гәбул едилмәси вә АТӘМ-ин бејнәлхалг сүлһү мұһафизә гүввәләринин јарадылмасы барәдә гәрар бизим үчүн чох әһәмијәтлидир" (23).

Нәһајәт, гејд етмәк лазымдыр ки, Будапештдә Дағлыг Гарабағ әтрафында баш верән мұнагишәнин дајандырылмасы, атәшкәс режиминин горунмасы, мұнагишәнин һәлли јолларынын ахтарылмасы, онун сүлһ јолу илә арадан галдырылмасы вә Бөјүк Сүлһ Сазишинин һазырланмасы илә бағлы бүтүн вәзи-фәләр АТӘТ-ин Минск групуна вә она һәмсәдрлик едән Русија вә Финландијаја тапшырылмышды.

Дағлыг Гарабағ проблеми үмумавропа тәһлүкәсизлијинин актуал мәсәләсинә чеврилир: Азәрбајчан дипломатијасы вә АТӘТ Будапештдән-Лиссабона гәдәр

Азәрбајчан мүстәгил дөвләт статусу алдыгдан вә АТӘТ-ә үзв олдугдан сонра бу гурумун үч саммити кечирилмишдир. Биринчи саммит 1992-чи илдә һелсинкидә олмушдур. һәмин вахт Дағлыг Гарабағ мәсәләсинин Азәрбајчанын ән көскин проблеми олмасына вә Ермәнистанын республикамыза гаршы һәрби тәчавүзүнүн туғјан етмәсинә бахмајараг, саммитдә иштирак едән Азәрбајчан рәһбәрлији вә нұмајәндә һеј'әти бу мәсәләнин нәинки өмәли музакирасини ачмаға, һәтта онун күндәлијә белә салынмасына наил ола билмәмишдиләр. АТӘТ-ин һелсинки саммитинин һеч бир сәнәдиндә Ермәнистан-Азәрбајчан мұнагишәси вә Дағлыг Гарабағ проблеми һаггында бир кәлмә сөзә раст кәлинмир. Даһа доғрусу сәнәдләрдә бу мәсәләләрин һәмин саммитдә музакира олунуб-олунмама-сы һаггында һеч бир мә'лумат өкс олунмајыб.

Артыг јухарыда кәстәрдик ки, дүнјаны нараһат едән үмумавропа мұнагишәләри чәркәсинә Ермәнистан-Азәрбајчан мұнагишәсинин вә Дағлыг Гарабағ проблеминин салынмасы Будапештдән башланыр. Бу һадисә Азәрбајчан дипломатијасынын фәалијјәтинин үмуми нәтичәси һесаб олунурса, АТӘТ-ин вә онун јаратдығы Минск группунун сон заманлар Дағлыг Гарабағ проблеминин Азәрбајчанын мөвгеји әсасында һәллине чалышмасы, онун һәллинин бејнәлхалг һүгүг нормалары-биринчи нөвбәдә дөвләтләрин әрази бүтөвлүјүнүн позулмазлығы принципи илә һәлл едилмәси һаггыда үмуми гәрар вермәси, бу дипломатијанын там гәләбәсиндән хәбәр верир. Бу гәрары гәбул етмәк үчүн АТӘТ-лә хусуси иш сәһәсиндә Азәрбајчан дипломатијасы Будапештдән Лиссабона гәдәр бөјүк бир фәалијјәт јолу кечмишдир.

Будапешт саммитиндә Азәрбајчан дипломатијасынын угур-

лу кедишлери və мөһарәтли мансврлери нәтиҗесиндә Дағлыг Гарабағ проблеминин һәлл едилмәси о замана гәдәр бу мәсәлә илә бағлы бүтүн монополијаја малик олан Русијадан алыныб, билаваситә Минск групу үзү олан 11 өлкәнин, бүтөвлүкдә исә бүтүн Европа дәвләтлеринин ихтиҗарына верилди. Илк дөфә мөһз бу саммитдә АТӘТ принциплеринин мұнағишәли мәсәләлерин динч јолла һәлли, дәвләтлерин әразилеринин позулмазлығы, инсан һугуғларынын горунамасы вә саирәнин Дағлыг Гарабағ проблеминин һәллине тәбтиг едилмәси үзәриндә дүшүнүлмәјә башланды. Илк дөфә сүлһмөрамлы АТӘТ гүвәләринин јарадылмасы вә Азәрбајҗан вә Ермәнистан арасында давам сәдән мұнағишә зонасына көндәрилмәси планлашдырылды (О замана гәдәр јалныз рус гошунларынын көндәрилмәси нәзәрдә тутулурду - Ә.Һ.). Илк дөфә бу саммитдә Ермәнистанын ишғал етдији әразилери бошалтмасы зәрурәти мұзакирә объектинә чеврилди. Саммитин гәрарларыны һәјата кечирмәк Минск групуна һөвалә олунду.

Будапештдән кечән дөвр әрзиндә Азәрбајҗан Президенти һәјдәр Әлијев тезликлә сүлһ әлдә етмәк, ишғал олунмуш торпағларымызы кери гәјтармағ, республикамызын әрази бүтөвлүјүнү тәмин етмәк, доғма јурдларындан дидәркин салынмыш вәтәндашлары өз ата-баба торпағларына гәјтармағ үчүн бүтүн имкандлардан истифадә етмишдир. Бу илләрдә Азәрбајҗан дипломатиясы өз фәалијәтини әсасән үч истиғамәтдә гурмушдур.

Биринчи истиғамәт: Дағлыг Гарабағ вә Ермәнистан-Азәрбајҗан мұнағишәсинин һәлли илә билаваситә мөшғул олан АТӘТ-ин Минск групу илә апарылан ишдән ибарәтдир.

Будапештдән башлајарағ Минск групунун фәалијәтиндә хүсуси чанланма баш вермиш вә гаршыја гојулмуш мәсәләнин һәлли илә бағлы мұһүм аддымлар атылмышдыр. Кечән ики илдә Минск групу үзләри дөфәләрлә Азәрбајҗанда, Ермәнистанда вә әсас мұнағишә зонасы олан Дағлыг Гарабағда олмуш, интенсив данышығлар вә көрүшләр кечирмиш вә сон нәтичәјә наил олмағ үчүн мұһүм тәшәббүсләр көстәрмишләр.

Азәрбајҗан дипломатиясы сон ики илдә бу групун үзләри илә истәр биркә, истәрсә дә ајры-ајрылығда фәал иш апар-

мышдыр.

Мәлум олдуғу кими, Минск групу јаранандан вә Ермәнистан-Азәрбајҗан мұнағишәсинин һәлли илә бағлы хүсуси миссияны өз үзәрине көтүрүндән сонра Дағлыг Гарабағ вә онун әтрафында баш верән мұнағишәнин низамланмасы илә бағлы бүтүн мәсәләләр мөһз бу гурума һөвалә едилди. Сөзсүз ки, бу мәсәлә илә бағлы АТӘТ-ин гәбул едәчәји сон гәрар вә һәјата кечирәчәји өмәли тәдбирләр Минск групунун рәји өсәсында вә демәли бу група дахил олан 11 дәвләтин (АБШ, Русија, Алманија, Түркијә, Франса, Исвеч, Италија, Финландија, Беларус, Азәрбајҗан, Ермәнистан) мөвгәјиндән асылы оларағ һәјата кечириләчәкди. Одур ки, Будапештдән кечән ики ил әрзиндә АТӘТ үзләри илә бүтөвлүкдә, онун Минск групунуна дахил олан өлкәләрлә ајрылығда фәал дипломатик иш апармағ Азәрбајҗан дәвләтинин харичи сijasәтиндә хүсуси бир истиғамәтә чеврилди.

1996-чы ил октябрын өввәлләриндә Азәрбајҗан Президенти һәјдәр Әлијев АТӘТ-ин Минск конфрансынын һәмсәдрләри Валентин Лозински вә һәјкә Талвитијә башда олмағла АТӘТ-ин нүмајәндә һәјәтини гәбул етди. Азәрбајҗан Президенти Минск групунун фәалијәтини бүтөвлүкдә мұсбәт гиймәтләндирсә дә, бир даһа үз дәвләтләрә Минск конфрансына, онлара дахил олан дәвләтләрин башчыларына мұрачыәт етди. Проблемин һәлли үчүн әләвә, сәмәрәли тәдбирләр көрмәјә чағырды. һәјдәр Әлијев билдирди ки, "нә сүлһ, нә мұһарибә" вәзијәти бизи разы сала билмәз, атәшкәс режимини исә сонсуз оларағ сахламағ мүмкүн дејилдир. Азәрбајҗан Президенти өлкәмизин суверенлији вә әрази бүтөвлүјү мәсәләсиндә өз принципал, сәрт мөвгәјини ифадә едәрәк билдирди ки, Азәрбајҗан ермәни тәрәфинин нә өлкәмиз үчүн, нә бејнәлхалг бирлик үчүн, нә дә АТӘТ үчүн мөғбул олмајан шөртләр илә разылашмаја чағ. Дөвләт башчысы Дағлыг Гарабағын дәвләт мұстәғиллији алмағ иддиаларыны перспективсиз адландырды, јаранмыш реаллығла һесаблашмағын зәрурилији барәдә ајры-ајры васитәчиләрин бәјанатларыны әсассыз вә зәрәрли бәјанатлар кими гиймәтләндирәрәк билдирди ки, реаллығ бундан ибарәт-

дир ки, һәр бир өлкөнүн арази бүтөөлүлү тә'мин едилмәлидир. Бунунла алагәдар Минск группунун рәһбәрләри һәмнин мәсәлә һаггында өз рә'јини ајдын, дөғиғ вә бирмә'налы шәкилдә ифадә етмәди, Дағлығ Гарабағын мүстәғиллијинин мүмкүн олмадығыны ермәни тәрәфинә билдирмәлидир (24). Азәрбајчан рәһбәри Минск конфрансы һәмсәдрләринә мұрачиәт едәрәк, онлары јүксәк сәвијәдә конкрет нәтичәләрә кәлмәк үчүн фәал ишләмәжә чағырды.

1996-чы ил нојабрын әввәлләриндә Финландиянын Харичи Ишләр назирини Тарја Һалонени гәбул едән заман да һәјдәр Әлијев Минск группунун иши һаггында өз принципал мөвгејини билдирди. О гејд етди ки, Азәрбајчан тәрәфинин буну билдирмәжә мә'нәви һаггы вар ки, кечән мүддәдә чоғ иш көрүш, там сүлһ һаггында сазини бағланмасы үчүн ардычылы сурәтдә чалышмышдыр. Әжәр буну әлдә етмәк мүмкүн олмамышса, бу анчағ Ермәнистан тәрәфинин гејри-конструктив мөвге тутмасы, һабелә Минск группунун өзүнүн кифајәт гәдәр фәаллығ кәстәрмәмәси учбатындан олмушдур. Һалбуки мәсәләнин һәлли јоллары вә имканлары мә'лумдур. Минск группунун фәалијәтинин нөгсаны бундадыр ки, о, Дағлығ Гарабағын дөвләт мүстәғиллијинин мүмкүн олмадығы барәдә өз мөвгејини ајдын вә гәти шәкилдә сөйләмәишидир. Бу исә Ермәнистан тәрәфиндә өз мөгсәдләринә чатмағын мүмкүнлүлү һаггында үмид доғурур (25).

1995-чи ил нојабрын әввәлиндә АТӘТ-ин Парламент Ассамблејасынын Президентини Хавјер Рупересин башчылығ етдијини нүмәјәндә һәј'әти илә көрүш заманы һәјдәр Әлијев Азәрбајчанын АТӘТ-лә әмәкдашлығынын хүсуси әһәмийәт кәсб етдијини билдирди. Х.Руперес Азәрбајчан рәһбәринә мұрачиәтлә демишди: "Мәһз Азәрбајчан бу бөлкәдә вә дүңјада илк демократик мүсәлман өлкәсидир. Дағлығ Гарабағ проблеминин башладығы андан индијәдәк Сиз бу мәсәләнин сүлһ јолу илә һәл едилмәсинин тәрәфдарысыныз вә буна көрә Сизә миннәтдарығ. Сиз Азәрбајчанда вә бүтүн дүңјада мүстәсна лидерлик габиллијәтинә малик олдуғунузу кәстәрмисиниз вә шүбһәсиз ки, Сизин бу габиллијәтиниз мәсәләнин сон мөгамда сүлһ јолу

илә һәллиә кәтириб чыхармалыдыр". Х.Рупересин фикринчә: АТӘТ Парламент Ассамблејасы һәр һансы бир өлкөнүн арази бүтөөлүлүвүн шүбһә алтына алыммасына һеч вахт тәрәфдар ола билмәз, чүнки бу, үмумиликдә бизим принципләрин әлејһинәдир". (26).

Көрүшдә Азәрбајчан Президенти АТӘТ-ин Парламент Ассамблејасынын Дағлығ Гарабағ мәсәләсиндә һәмишә Азәрбајчанын мөвгејини мұдафиә етмәсинин мүсбәт гижмәтләндирди. О үмидвар олдуғуну билдирди ки, Лиссабон зирвә көрүшүнәдәк әмәкдашлығымыз даһа да кенишләнәчәк, бу тәдбирдә мәсәләнин һәлли үчүн конкрет јол ачылачағ.

Кечән ики ил әрзиндә бу дөвләтләрлә апарылан фәал иш нәтичәсиндә Азәрбајчан дипломатијасы башда Президент һәјдәр Әлијев олмагла проблемин һәлли илә бағлы, демәк олар ки, Минск группу үзләринин әксәријәтинин мөвгејиндә республикамызын гејринә әсәслы дәјишклик етмәжә наил олду.

Минск группу јарананда, Дағлығ Гарабағ мұнағишәсинин һәллиндә әсәс рол ојнајан Русија бүтөөлүкдә Ермәнистаны вә Дағлығ Гарабағын сепаратчы гүввәләрини һәм мә'нәви-сијаси, һәм дә мадди чәһәтдән дәстәкләјирдисә вә бу мәсәләдә һәр заман Азәрбајчана биртәрәfli гәјдада тәзјиг кәстәрјирдисә, Лиссабон әрәфәсиндә о, Азәрбајчанын бу проблемин һәлли илә бағлы ирәли сүрдүјү бүтүн шәртләри һәм нәзәри, һәм дә практик чәһәтдән мұдафиә етдијини ачығ бәјан етди. Бунун әјани сүбуту Дағлығ Гарабағда кечирилән гондарма "президент сечкиләри" илә бағлы Русија ХИИ-нин јайдығы бәјанатда, Русијанын мұхтәлиф сәвијәли дөвләт хадимләринин ајры-ајры чыхышларында вә һәһәјәт, Президент Б.Јелтсинин журналистләрә Москвада вердији чавабда өзүнү кәстәрди. Русија Азәрбајчанын арази бүтөөлүлүвүн вә Дағлығ Гарабағын өзүнүндәрә мөханализмләри олан мухтаријәт статусуну-бу мұнағишәнин јәканә һәлли варианты олдуғуну сон заманлар дөфәләрлә тәсдигләмәишидир.

Минск группунун һәлледици тә'сирә малик әсәс үзләриндән бири дә Америка Бирләшмиш Штатлары һесаб олунур. Мә'лум олдуғу кими, бу өлкә 1992-1993-чү илләрдә Ермәнис-

тан-Азербайжан конфликти илэ баглы дөфөлөрлө Ермәнистаны дөстөклөжөн, ону хаглы һесаба едөн бәјөнәтлар јајмыш, она һәм мө'һәви-сијаси, һәм дә мадди жардым көстөрмишдир. Азербайжана мүнәсибәтдә исе Америка һөкүмәти, әксинә, чезә тәдбирләри (Азербайжана һәр чүр жардымы гадаған едөн 907-чи дүзәлиш буна әјани сүбүтдур Ә.Һ.) көрүш, хагт иши уғрунда мүбаризә апардығымыз һалда бизи күнаһландырмышдыр. Лакин һәјдәр Әлијев дипломатиясынын күчү илэ 1993-чү илдөн башланан Азербайжан-Америка диалогу вә мүстәгил дәвләти-мизин оқсанын о тајына истигамәтләнән дүшүнүлмүш харичи сијасәт хәтти артыг Будапешт саммити әрәфәсиндә өз бәһрәләрини верди. Будапештдән Лиссабона гәдәр узанан икинчиләкәркин иш исе Америка рәһбәрлијини нәһәјәт дә Азербайжанын хагт ишини гәтијјәтлә мүдафиә етмәјә вә она гаршы јөнәл-миш әдаләтсиз мөвгедән чөкинмәјә вадар етди.

Азербайжанын уғурлу харичи сијасәтинин нәтичәси бу ја-хынларда Америка конгресмени Портер тәрәфиндән республи-камызын дәвләт мәнәфејинә чидди зијан вура биләчәк бәднанә "Портер дүзәлиши" адлы сәнәдин гәбул едилмәси әтрафында баш верән һадисәләр заманы сүбүт олунду. Дүзәлишин истәр Американын, истәр Азербайжанын мәнәфејинә дејил, ермәни лоббисинин марагларына әсасән едилдији, Азербайжан-АБШ мүнәсибәтләринә ачыг көзлә бахан һәр ики дәвләтин рәһбәр-ләри тәрәфиндән тәсдиг едилди вә онун мүвәффәгијәтли ләг-винә наил олунду.

Кечән ики илдә АБШ-ын Ермәнистан-Азербайжан конфлик-тинә вә Дағлыг Гарабағ әтрафында баш верән һадисәләрә аид мөвгејинин там дәјишмәсини сүбүт едөн ән бариз нүмунә исе Президент Б.Клинтонун Азербайжан Президенти һәјдәр Әлије-вә көндәрдији мәктубда өз әксини тапмышдыр. 8 нојабр 1996-чы ил тарихли һәмин мәктубда Б.Клинтон ачыг билдирди ки, о Азербайжанын әрази бүтөвлүјүнү вә мүһарибәнни бејнәлхал һүгүг принципләри әсасында (бурада дәвләтләрин әразиләринин зорла дәјишдирилмәсинин, онун сәрһәдләринин позулма-сынын, әрази ишғалынын јолверилмәзлији нәзәрдә тутулур-Ә.Һ.) һәлл едилмәсини дөстәкләјир. АБШ Президенти һәмин

мәктубунда Азербайжанын партијору олдуғуну вә онун тәһлү-кәсизлијинин горунмасында мүттәғигләри илэ бирликдә онун өлкәсинин өз өјдәликләринә садиг галачағыны хүсуси вуруғ-ламышдыр. Ејни мөвгедән нојабрын 13-дә өлкәмиздә рәсми сәфәрдә олан АБШ дәвләт катибинин мүстәгил дәвләтләр үз-рә сәфири Ч.Коллинз вә бу дәвләтин АТӘТ-ин Минск групун-дакы нүмәјәндәси Ч.Прессел дә чыхыш етмишләр.

Ч.Коллинзлә көрүш заманы һәјдәр Әлијев билдирди ки, ики ил жарымдыр биз атәшкәс хагғында сазиш әлдә етмишик вә она ријәјәт едирик. Лакин Азербайжанын әрази бүтөвлүјү бәрпа олунмајыб, ишғал олунмуш торпагларымыз азад едилмәјиб вә торпаглардан дидәркин дүшүмүш бир милдондан чох вәтәнда-шымыз өз ерләринә-јурдларына гајыда билмәјибләр. Бу мәсә-ләләрин һәлл едилмәси үчүн Лиссабон зирвә көрүшү мүәјјән шәраит јаратмалыдыр (27).

Беләликлә, 1993-1996-чи илләрдә Азербайжан Президенти-нин узагкөрән харичи сијасәти, Америка илэ Азербайжанын сијаси, игтисади вә тәһлүкәсизлик марагларыны бир-биринә улашдырмаг вә ујғунлашдырмаг саһәсиндә атдығы мүнүм ад-дымлар өз өһәмијәтли бәһрәсини вермишдир. Бир вахтлар Ермәнистанын әсас мүдафиәчиси вә Азербайжанын өлсәјһары һесаба олунан АБШ кими нәһәк бир дәвләти бизим јахын партијорумуза вә тәрәфдәшымыза чевирә билмишдир.

Будапешт саммитинә гәдәр вә онун әрәфәсиндә Ермәнистаны дөстәкләжөн бир нөмрәли Авропа өлкәси һесаба олунан Франса дәвләти илэ апарылан фәал дипломатик иш дә 1996-чы илдә өз бәһрәләрини верди. Үч иллик фәал дипломатик иш, Франса рәһбәрләри илэ апарылан данышыглар, нәһәјәт ки, бу өлкәјә өзүнүн әсл дәвләт марагларыны ермәни лоббисинин призмасындан тәгдим едилән "мараглардан" фәргләндримәк имканы вә Ермәнистан-Азербайжан конфликтинә мүнәсибә-тиндә объектив дәјишиклијә тәкан верди.

Франса илэ јарадылан игтисади, сијаси вә мәдәни әлағәләр, франсызларын Азербайжан игтисадијјатына фәал чөлб едилмә-си вә ики өлкәнин игтисади марагларынын гаршылыглы фәјда-ла өмәкдашылыг үзәриндә јенидән гурулмасы онун Гағфаз сија-

сәтинә тә'сир көстөрмәжә билмәзди. 1996-чы илин октябр ајында Франсанын Харичи Ишләр Назир Ерве де Шареттин рәһбәрлик етдији бөјүк нүмәјәндә һеј'әтинин Азәрбајҗана сә-фәри заманы Дағлыг Гарабағ проблемн илә бағлы бу өлкәнин рәсми мөвгејинин АТӘТ-ин әсас принципләри илә там үст-үстә дүшмәсиндән вә Азәрбајҗанын әрази бүтөвлүјүнә Франсанын һөрмәтлә јанашмасындан ибарәт олмасы факты бир даһа тәс-дигләнди. Ејни мөвге Дағлыг Гарабағда кечирилән гондарма "президент сечкиләри" илә бағлы Франса һөкүмәтинин адын-дан верилән бәјанатда бир даһа тәсдиг едилди.

Франса илә апарылан фәал дипломатик вә сјајси иш Буда-пештдән Лиссабона гәдәр олан дөврдә һәм бу өлкәни Азәрбајҗан илә һәддән артыг јахынлашдырмыш, онун мөнафеләрини өлкәмизин мүстәгиллик марағлары илә сых бағламыш, һәм дә франсыз сјајсәтчиләринә өз өлкәләринин әсл марағларыны, Франсада јашајан ајры-ајры халғларын тәғдим етдији "сахта марағлардан" фәргләндирмәк имканы вермишдир.

Минск групунун Авропада хүсуси тә'сир күчүнә малик, нү-фузлу үзләриндән бири дә Алманија Федератив Республика-сыдыр. Бу өлкә Будапешт саммитинә гәдәр өзүнүн Гағфаз ре-кионунда баш верән һадиселәрә вә Азәрбајҗанын бејнәлхалг проблемләринә бир нөв сәјрчи вә пассив мөвгеји илә фәрглә-нирдисә. Будапештдән Лиссабона гәдәр кечән ики илдә Авро-пада Азәрбајҗанын әсас тәрәфдашына чеврилишдир.

Кечән ики илдә Алманија илә апарылан фәал иш ики дөвләт арасында кәләчәк әмәкдашылығын әсас истигамәт вә принцип-ләрини мүәјјән етмиш, өлкәмизин гәрб инкишаф јолу илә ирә-лиләјәрәк дүнја сивилизасијасына говушмасына, мүстәгилли-јинин мөһкәмләnmәсинә, тәһлүкәсизлијинин вә әрази бүтөвлү-јүнүн тә'мин олунмасына, бејнәлхалг нүфузунун јүксәлмәсинә, дахили иғтисади, сјајси вә социал проблемләринин һәллине Алманијанын һәртәрәfli јардым едәчәјинә зәманәт алы-мышдыр. Дағлыг Гарабағ проблемн илә бағлы да Алманија сон заманлар өз гәти фикрини билдириб вә Азәрбајҗанын әра-зи бүтөвлүјүнүн тә'мин олунмасы зәруратини дәфәләрлә рәс-ми бәјан едиб. АТӘТ-ин Парламент Ассамблејасы сәдринин

мүавини вә Алманија Бундестагынын Гағфаз групунун рәһбә-ри Вилли Виммерин һәм Бақыда, һәм дә Јереванда "Алманија һеч вахт һансыса өлкәнин әрази бүтөвлүјүнүн позулмасы вә әмин- аманлығын мөһз әрази һесабына тә'мин едилмәси мөв-геји илә барышмајачақ"-демәси Азәрбајҗан дипломатијасынын чох мүһүм гәләбәси һесаб олунмалыдыр.

Вилли Виммер ејни заманда билдирмишди ки, Ермәнистан-Азәрбајҗан мүнәггшәсинин һәллиндә АФР Азәрбајҗанын мөв-гејинә үстүнлүк верир. О, Азәрбајҗан дөвләтинин тәркибиндә Дағлыг Гарабаға јүксәк мухтаријјәт статусу верилмәси имканы барәдә өлкәмизин тәклифләрини јүксәк гијмәтләндирәрәк де-мишди ки, биз бу мөсәләнин сүлһ јолу илә һәллине чалышача-ғы (28).

Азәрбајҗан дипломатијасынын Будапештдән Лиссабона уза-нан ики иллик фәалијјәт јолу АТӘТ вә онун Минск групуна дахил олан диқәр үзләрин дә мөвгејини республикамызын хејринә там дәјишә билмишдир. Бунларын сырасында даим Азәрбајҗаны мұдафиә едән Түркијә истисна олмагла-Италија, Исвеч, Финландија, Беларус ики ил өнчә бу мөсәләнин һәлли илә бағлы сабит вә јекдил фикрә кәлә билмирдиләр. Лакин Лиссабон саммити әрәфәсиндә Минск групунун 11 үзвүндән (Ермәнистандан башга) 10-у Дағлыг Гарабағ проблеминин бејнәлхалг принципләрә ујғун вә Азәрбајҗаны гане едән һәлли ләјһәсини јекдилликлә гәбул етмишләр. Бу да, сөзсүз ки, Азәрбајҗан дипломатијасынын ики саммит арасы көрдүјү ишин мәнтиги нәтичәси һесаб олунмалыдыр.

Кечән ики илдә Азәрбајҗан дөвләти нәинки тәкчә АТӘТ-ин Минск групу үзләри илә, һәмчинин бүтүн АТӘТ үзвү олан дөвләтләрлә фәал иш апармыш вә өз мөвгејини мұдафиә едә билмишдир. Бу саһәдә апарылан ишин әсас маһијјәти ондан ибарәт олмушдур ки, Республикамызын һағт иши уғрунда апардығы мүбаризәдә, әрази бүтөвлүјүнүн бәрпа едилмәсиндә ону дәстәкләјән дөвләтләрин сјајыны артырсын, ермәниләрин ишғалчы сјајсәтинин ифша етсин вә Азәрбајҗаны демократик, мүстәгил дөвләт гуран, сүлһсөвәр бир өлкә кими танытсын. Одур ки, әсас фәалијјәт республикамызы дәстәкләјән дөвләт-

ләрнн Ермәнистанга тәзигини артырмаға, бу мәсәләдә битәрәф галан дәвләтләрнн тәрәфимизә чәкмәжә, Ермәнистаны мүдәфиә сдәнләрнн битәрәфләшдирмәжә вә нәһәжәт Дағлыг Гарабағ проблеминин әдаләтлн вә сүлһ јолу илә һәллинә наил олмаға јөнәлмишдир.

Будапештдән кечән дөвр әрзиндә Азәрбајчан Президентнн Һејдәр Әлијев Дағлыг Гарабағ проблеминин һәлли илә бағлы дикәр бәјнәлхалг тәшкнлатларынн трибуналарындан, онларын бүтүн имканларындан да максимум истифадә етмишдир. Бәјнәлхалг вә рекионал тәшкнлатлардан БМТ, Ислам Конфрансы тәшкнлаты, Игтисадн әмәкдашлыг тәшкнлаты, Авропа бирлијн, Авропа Шурасы, НАТО, Гара дәннз Игтисадн Әмәкдашлыг тәшкнлаты, Түрк дәвләтләрнн бирлијн, МДБ вә башгаларыннн трибуна вә кулуарлары даим Азәрбајчан Президентнн Һејдәр Әлијевин ишғалчы Ермәнистаны ифша сдән, Дағлыг Гарабағ проблеминин маһијәти вә һәлли јолларынн мәнтиги шәкилдә әсасландыран, конструктив вә кәскин чыхышларыннн шаһиди олмушдур.

Бу чыхыш вә көрүшләрдә Азәрбајчан Президентнн бир тәрәфдән республикамызын башына кәтирилән мүснбәтләрдән, Ермәнистан дәвләтинин тәчәвүзкарлыгында вә шовинист Дағлыг Гарабағ ермәниләрнннн тәһлүкәли сепаратизминдән кениш сөз ачмыш, бу мәсәләләрннн маһијәти вә әсл һәнггәтләр һағгында дүнја дәвләтләрннн лазымы мәлүматларла тәмин етмиш, дикәр тәрәфдән, әјрә-әјрә дәвләтләрннн, бир чох һалларда бүтөн рекионал тәшкнлатларын бу мәсәләнин һәлли илә бағлы Ермәнистанын мөвгејиннн пнсләјән гәрарларыннн, бәјанатларыннн гәбул едилмәсинә наил олмушдур.

Дағлыг Гарабағ вә Ермәнистан-Азәрбајчан мұнағишәсинин һәлли илә бағлы икн дәвләтин али рәһбәрләрннннн бирбаша вә јахүд онларын шәкси нүмајәндәләрнн арасында кечирилән көрүшләр вә апарылан данышыглар да Будапештдән кечән икн ил мүддәтиндә Азәрбајчан дипломатнјасынын хүсуси фәалијәт истигамәтиннн тәшкнл етмишдир. Дүздүр, 1996-чи илин апрел ајында икн дәвләт башчысыннн Дағлыг Гарабағ вә Ермәнистан-Азәрбајчан мұнағишәсинин сүлһ јолу илә һәлл едилмә-

си һағгында биркә имзаладығы Лүксембург бәјаннамәси истисна олмагла, мөвгеләри разылашдырмаг һағгында һәлә ки, мұһүм бир сәнәд әлдә едилмәјиб. Лакин, буна бахмајараг, бу икитәрәfli көрүшләрдә тәрәфләрнн мөвгеләри, бу мұнағишәјә бахышлары, әсас тәләбләрнн, үмумгағгаз тәһлүкәсизлијнн вә рекионал мәсәләләрә даир фикирләрнн вә с. мәсәләләр ајдынлашмыш вә кәләчәк тактикн адымлар үчүн зәмин һазырланмышдыр. Икитәрәfli көрүшләрнн ән мұһүм јекуну чәбһә бәлжәлариндә атәшкәс әлдә олунмасы һағгында 1994-чү илин мај ајында бағланмыш сазыш вә икн илдән артыг бир мүддәтдә бу атәшкәсин горулуб сахланмасы олмушдур.

Азәрбајчан Президентнн Һејдәр Әлијев 1996-чы ил октябрын 25-дә Москвада сәфәрдә оларкн Ермәнистан Президентнн Л.Тер-Петросјанла көрүшүшүдү. Һәмнн көрүшдә Л.Тер-Петросјан мұнағишә илә әлағәдар тәрәфләрнн гәршысында дуран вәзифәләрнн белә гнјмәтләндирмишди: атәшкәсин мөһкәмләндирилмәси, данышыгларынн интенсивләшдирилмәси, гәршылыгы күзәштләрнн чох ардычы сурәтдә ахтарылмасы. Азәрбајчан тәрәфи исә бәјан етмишдир ки, Азәрбајчан тәрәфи атәшкәс режиминин сахланмасы үчүн һәр шеји едәчәкдир. Инди данышыглар процесн әввәлкн дөврләрдәкнндән даһа жүксәк сәвијјәдәдир. Биртәрәfli инадкарлыгын, мөсәләнин биртәрәfli һәлл олунмасынын перспективсизлијнн һәм бу, һәм дә дикәр тәрәфдән ашқара чыхарылыр. Буна көрә дә инди данышыглар процесиндә вә икн президентин шәхси көрүшләрнн заманы тәзәһүр сдән компромис, конструктивизм белә демәјә әсас верир ки, биз ирәлијә доғру кедирик (29).

Лакин Ермәнистан тәрәфи бу данышыглардан дүнја ичтнмаһијәтиннн чашдырмаг, биртәрәfli күзәштләр үчүн истифадә етмәјә чәһд етдикдә Азәрбајчан өз принципнал, сәрт мөвгејинн билдирди. Азәрбајчан Харичи Ишләр Назирлијинин 27 нојабр 1996-чы ил тарихли бәјанаты дедикләримизә ејани сүбулдур. Бәјанатда кәстәрилилр ки, АТӘТ-ин Минск конфрансыннн вә Минск группунун һәмсәдрләрнн ардычыл хәтт јеридәрәк Минск группунун үзвү олан дәвләтләрнн нүмајәндәләрнн илә бирликдә бу данышыгларда мұнағишәнин арадан галдырылмасы прин-

сипләринә әсастанан тәклифләр ирәли сүрмүшләр. Азәрбајчан Республикасы һәмсәдрләрин тәклифини мұнағишәнин арадан галдырылмасынын гаршылығы сурутдә мәғбул принципләрини һазырламағ ишини давам етдирмәк үчүн әсас кими гүмәтләндирәрәк, һәмин мәти үзрә конструктив ишләмәјә һазыр олдуғуну ифадә етмиш, реал нәтичәләрә наил олмағ мәғсәди илә бу ләјиһәнин там реаллашдырылмасына јөнәлдилән мөвгејини билдирмишдир. Лакин Ермәнистан Республикасы һәмсәдрләрин ләјиһәси барәдә сон дәрәчә мәнфи мөвге тутмуш вә онун үзәриндә ишләмәкдән бојун гачырмашдыр.

Даһа сонра бәјанатда дејилрди ки, 1996-чы илдә АТӘТ-ин сәдри, Исвечрә нүмәјәндәси Лиссабон зирвә топлантысына һазырлығ көрүшүнүн икинчи мәрһәләсиндә Минск конфрансы һәмсәдрләринин тәклифинин ејни олан мәтнин зирвә топлантысынын бәјаннамәсинә дахил етмәк үчүн тәғдим етмишдир. Бу бирмә'налы шәкилдә кестәрир ки, дүңја бирлији мұнағишәнин арадан галдырылмасына јалһыз бу бахымдан - Азәрбајчан Республикасынын әрази бүтөвлүјү принципинә һөрмәт әсасында вә Дағлығ Гарабағ рекионуна Азәрбајчан Республикасынын тәркибиндә өзүнүндәрә статусу верилмәсинин мүмкүнлүјү әсасында наил олмағ нијјәтиндәдир.

Һәмин тәклифә мұнасибәт билдирән Ермәнистан Республикасынын баш мұшавири Ж.Липаридјан бәјан етмишдир ки, Ермәнистан Республикасы тәғдим олунмуш сәнәд барәсиндә өз вето һүғугундан истифадә етмәк нијјәтиндәдир.

Бу бәјанатла әлағәдар Азәрбајчан тәрәфи билдирди ки, Ермәнистан рәһбәрлији әсиндә өз өлкәсини Бејнәлхалғ Бирлији һәмин сәнәддә бирмә'налы шәкилдә ифадә едилмиш рә'јинә гаршы гојмағ демәк олан бу чүр һәрәкәтләрин мүмкүн нәтичәләрини чидди гүмәтләндирмәлидир (30).

Беләликлә, дипломатик фәалијјәтимизин ғыса тәһлили кестәрир ки, Азәрбајчан дәвләти Будапештдән кечән ики ил мүддәтиндә Ермәнистан-Азәрбајчан мұнағишәсинин вә Дағлығ Гарабағ проблеминин һәлли илә бағлы чоғ фәал иш апармышдыр. Дүздүр, бүтүн бу ишин әсас рекуну ола биләчөк Бөјүк Сүлһ Сазишинә наил олунмамыш, лакин һәлләдчи аддымлар атмағ

үчүн чоғ бөјүк һазырлығ ишләри көрүлмүшдүр. Ән әсасы исә, Дағлығ Гарабағ проблеминин јалһыз бејнәлхалғ принципләр вә Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнү тә'мин етмәк јолу илә һәлл олуна билмәси һағғында бүтүн Минск группунун, АТӘТ үзвә олан башға өлкәләрин рә'јләрини алмағ мүмкүн олмушдүр.

Лиссабон әрәфәсиндә гондарма "Дағлығ Гарабағ Республикасы"нда кечирилән гондарма "президент сечкиләри"нә АТӘТ үзвәләринин мәнфи реаксијасы (буну һәмин дәвләтләрин вердикләри бәјанатлар бир даһа тәсдиғ етди - Ә.Һ.) вә Азәрбајчан Республикасынын Президенти һейдәр Әлијевин АТӘТ-ин дәвләт башчыларына "Дағлығ Гарабағ проблеминин һәллинә Лиссабонда чидди јанашмағ зөрүрәти һағғында" мәқтубуна верилән мүсбәт чаваблар дедикләримизи бир даһа сүбүт етди.

Азәрбајчан бүтүн бунлары нөзәрә аларағ Лиссабона хүсуси инам вә миссија илә јолланды. Бу миссијанын мәғсәди Дағлығ Гарабағ вә Ермәнистан-Азәрбајчан мұнағишәсинин һәлли, көлөчөк данышығларын әсас принципләри вә башланғыч шөртләри илә бағлы саммит үзвәләринин јекдил вә принципал рә'јини алмағдан ибарәт иди.

Лиссабон саммити. Дағлыг Гарабағ проблеми вә Ермәнистан-Азәрбајҗан мүнағишәси үмумавропа тәһлүкәсизлији фонунда

Лиссабон саммити Европанын 52 дәвләтинин, АБШ вә Канаданын, һабелә мүшаһидәчи сифәти илә иштирак едән 10 Асија вә Африка дәвләт башчыларынын иштирак етдији бир форум иди. Декабр ајынын 2 вә 3-дә бүтүн дүняны идәрә едән 64 дәвләтин али рәһбәрләри планетимизин XX әсри һансы вәзијәтдә баша вурмасы, бејнәлхалғ, рекионал вә дәвләтләрарасы мүнасибәтләрин кәләчәк перспективләри, Европада сивилizasијалы биркәјашајыш вә гаршылығлы тәһлүкәсизлијин әсас тенденсијалары вә перспективләри, әмөкдашлығ, конфликтләрин һәлли вә с. илә бағлы өз дәвләтләринин мөвгејини вә тәклифләрини ачығладылар. Европа вә дүняда баш верән просесләр, глобал мәсәләләр вә онларын һәлли јоллары саммитин ики күнлүк кәркин ишинин әсас мөвзусу кими бүтүн планетә јайылды.

Мүстәғил Азәрбајҗан дәвләти бу саммитә өзүнүн артығ үмумавропа свинини вә тәһлүкәсизлијинин әсас мәсәләләриндән бири статусуну алмыш, "Дағлыг Гарабағ проблеми" вә онун әтрафында баш верән Ермәнистан-Азәрбајҗан мүнағишәси илә кетмишди.

Сөзсүз ки, Азәрбајҗан дипломатијасы Будапешт саммитиндән фәрғли оларағ Лиссабона долу әллә кетмишди. Нә иди бу?

- Әввәлә, АТӘТ-ин Минск групунун Дағлыг Гарабағ проблеминин һәлли илә бағлы республикамызы принципчә тә'мин едән тәклифләри (мәсәләнин һәллинин әсас принципләрини әкс етдирән ләјһәләр) вә груп үзвү олан өлкәләрин бејнәлхалғ принципләрә (әрази бүтөвлүјүнүн горунмасынын әсас шәрт кими гәбул едилмәси) әсасланан вә әдаләти горујан мөвгеји;

- Икинчиси, Будапештдән фәрғли оларағ, Европанын вә дүняанын әсас дәвләтләринин республикамыза, онун проблемләринә, әразиләринин ишғалына вә с. мәсәләләрә мүнасибәтдә

Ермәнистанә дејил, Азәрбајҗанә рәғбәт бәсләмәләри вә ону мүдафиә етмәләри (Буну саммит әрәфәсиндә ајры-ајры дәвләт башчыларындан Азәрбајҗан Президентинин үнванына дахил олан мөктублар бир даһа сүбүт етди - Ә.Һ.);

- Үчүнчүсү, АТӘТ-ин принципләринин вә бејнәлхалғ һүгүт нормаларынын бизим тәрәфимиздә олмасы, Азәрбајҗанын ишғала мө'руз галмыш өлкә олмасы, онун торпағларынын азад едилмәси әзурәтинин әксәр дүңја өлкәләри тәрәфиндән дәстәкләмәси;

- Дөрдүнчүсү, ики иллик кәркин дипломатик иш нәтичәсиндә бүтүн дүняда Азәрбајҗанын сүлһсәвәр, Ермәнистанын исә тәрәвиздәр вә ишғалчы дәвләт кими таныдылмасы вә онлар үзәриндә формалашмыш бејнәлхалғ имич. Бу мәсәлә һәм АТӘТ-ин Минск групунун фәалијәтиндә, бејнәлхалғ вә рекионал топланты вә көрүшләрдә сүбүт олунмуш, һәм дә дәвләтләрарасы икитәрәfli әләғәләрдә Азәрбајҗан дипломатијасы өз мөсбәт ишини көрмүшдүр.

Лиссабона Азәрбајҗан Президенти хусуси тактика илә кетмишди. Бу тактика республикамызын Дағлыг Гарабағ проблем илә бағлы әлдә етдији бүтүн наилијәтләри (илк нөвбдә дипломатик вә мөвге үстүлүкләри нәзәрдә тутулур - Ә.Һ), саммитин имканларыны вә көрә билчәји иши, о чүмләдән иштиракчы дәвләтләр арасында нәзәрдә тутулан дипломатик ишин бүтүн инчәликләрини нәзәрә алмышды.

Азәрбајҗан Президенти Лиссабон әрәфәсиндә Дағлыг Гарабағ вә Ермәнистан-Азәрбајҗан мүнағишәсинин һәлли илә бағлы бүтүн вәзијәти, Минск групунун фәалијәтинин вә онун нәтичәләринин, саммити һазырлајан ишчи групунун Вјанадакы ишини, Ермәнистанын мөвгејини вә саммитдә ата билчәји аддымлары, мүнағишәнин һәллинә реал көмәклик кестәрмәк иттидарында олан Русија, АБШ, Түркіјә, Инкилтәрә, Франса, Алманија вә б. дәвләтләрин бу мәсәлә илә бағлы мөвгеләрини вә с. мүһүм мәсәләләри чидди өјрәнмиш вә мувафиғ оларағ өз дипломатик аддымларынын әсас истигамәтләрини, консепсијасыны вә тактики кедишләрини һәртәрәfli планлашдырмышды.

Президентə АТƏТ-ин зирвə топлантысынын мұнагишəвə сон гəймаг үчүн һәр һансы бир гəрар гəбул етмэк имканына малик олмамасы мə'лум олдуғундан, о, бүтүн диггəтини бəһс едилэн мəсəлəнин һəллинин АТƏТ-ин принциплəринə сəјкəнən əсас формулун гəбул едилмəsi үзəриндə чəмлəшдиришиди. Одур ки, о, саммит əрəфəсиндə мұнагишəнин һəлли илə бағлы апардығы бүтүн данышығларда АТƏТ-ин əсас принциплəринə сəјкəнən, башланғыч шəрти кими Азəрбајчанын əрази бүтəвлүжүнү вə Дағлыг Гарабаға Азəрбајчан тəркибиндə јүксək статуслу мухтаријјет верилмəсини əсас кəтүрэн үмүми бир формул гəбул едилмəsi зəрүрəтиндөн бəһс едирди. Азəрбајчан Президентин Лиссабона јола дүшмəздэн əввəl бүтүн АТƏТ үзү олан дəвлəтлəрин башчыларына да һəмин формула мұнасибəт билдирилмəsi вə дəстəклəмəsi һағтында хүсуси мəктубла мұрациəт етмишиди.

Лиссабон саммитиндөн Азəрбајчанын күддүјү мəгсəди вə кəзлəдији нəтичəни Президент Һејдэр Əлијев белə ифадə етмишиди: "Бизим мəгсəдимиз ондан ибарəтдир ки, Ермəнистан-Азəрбајчан мұнагишəсинин сүлһ јолу илə һəлл едилмəsi үчүн Лиссабон кəрүшүнүн сənəдлəриндə јени имканлар ачылсын. Бизим əсас мəгсəдимиз кəлəчəкдə мəсəлəнин əдələтлə һəлл олунмасы үчүн Лиссабон зирвə кəрүшүндə эн мəгбул формуланы тəсдиг етдирмэк, јахуд онун орада бəјəнилмəсинə наил олмаг иди" (31).

АТƏТ-ин əсас принциплəрини рəһбэр тутан бу формул Минск группунун, Ермəнистан истисна олмағла, галан бүтүн үзлэри тəрəфиндэн дə гəбул едилмиш вə дəстəклəнмишиди. Һəтта Азəрбајчан вə Ермəнистанын данышығларда иштирак едэн хүсуси нұмајəндəлəринин кəрүшлəри заманы да Минск группу тəрəфиндэн бу принциплэр мұзакирəвə тəгдим едилмиш, лakin Ермəнистан буна с'тираз етдијиндөн мұəјјен бир нəтичə һасил олунмамышды. Одур ки, Азəрбајчан бүтүн күчү илə чалышырды ки, бу принциплэр АТƏТ-ин зирвə топлантысы тəрəфиндэн мұзакирə олунсун вə гəбул едилсин. Мəһз елə бу мəгсəдлə һəм Минск группунун саммит бағағы сон һелсинки кəрүшүндə, һəм саммити һазырлајан ишчи группунун Вјанадакы

ичласларында, һəм дə Лиссабонда Азəрбајчан нұмајəндə һеј'əти бу формулу зирвə топлантысынын мұзакирəсинə чыхармаг, онун јекун бəјаннамəсинə салмаг үчүн чох чидди вə принципнал мөвгə тутмушду.

Азəрбајчан рəһбэрлији мұнагишəнин арадан галдырылмасында бəјнəлхалг тəшкилатларла ишə һəмишə бəјүк əһəмијјет верир. Бəјнəлхалг тəшкилатларын топлантыларында онларын трибунасындан истифадə едэрək Азəрбајчанын вəзијјəти, Ермəнистан-Азəрбајчан мұнагишəси бəрədə əтрафлы мə'лумат верилмишиди. Азəрбајчан һəмин тəшкилатларын бу ишə гошулмасына чалышмышдыр (БМТ, АТƏТ, Ислам Конфрансы тəшкилаты, Игтисади Əмəкдашлыг Тəшкилаты, Мүстəгил Дəвлəтлэр Бирлији, Авропа Бирлији, Авропа Шурасы).

Азəрбајчан Ичтимаијјəти нұмајəндəлəринин бəјанатында дејилдији кими, "əтəн дəврдə кечирилмиш икитəрəфли вə чохтəрəфли данышығларын кедишиндə Азəрбајчан тəрəфинин сијас сə'јлəри она јөнəlмишиди ки, дүјянын апарычы дəвлəтлəринин васитəчилик ролу күчлөнсин, мұнагишəнин арадан галдырылмасына БМТ, НАТО, ИКТ, Авропа Иттифағы, МДБ кими вə дикэр нүфузлу бəјнəлхалг тəшкилатлар чəлб олунсун. Загағгазијада кəлəчəк сүлһүн гəти һудудлары АТƏТ илə бирликдə мұəјјəнлəшдирилсин" (32).

Азəрбајчан хүсусən АТƏТ чəрчивесиндə ишə биринчи əһəмијјет верир вə мұнагишəнин һəллинин АТƏТ чəрчивесиндə мүмкүн олачағына инаныр. Азəрбајчан Президенти Һејдэр Əлијев јарандығы вахтдан бəри АТƏТ-ин фəалијјəтинə гиймəт верэрək демишиди: "Бу мүддəттə АТƏТ чох иш кəрүб, наилјјетлэр əлдə едибдир, Авропада, дүјада сүлһүн бəргарар олмасы, тəһлүкəсизлијин тə'мин едилмəsi, демократијянын инкишəф етмəsi, инсан һүгүғларынын горунмасы сəһəсиндə чох дəјэрли ишлэр кəрүб вə лазыми нəтичəлэр əлдə едиблэр" (33).

Ејни заманда Президент Һејдэр Əлијев АТƏТ-ин Минск конфрансындан даһа чох сəмэрə кəзлəндијини вурғулајараг демишиди: "АТƏТ-ин Минск группу, Минск конфрансы Ермəнистан-Азəрбајчан мұнагишəсинин тəнзимлəнмəсинə наил олмаг үчүн даһа бəјүк имканлара маликди" (34).

АТƏТ-ин Европанын талейиндө, кәләчәк Европа свинни гу-
рулмасында ойнаја биләчәји ролу Европа лидерләри дә жүксәк
гитмәтләндириләр. Франса Президенти Жак Ширакын сөзлә-
ри буну парлаг мисалдыр: "Кәләчәкдә Европа бирлигинин вә
НАТО-нун кенишләндирилмәси просеси даһа ири лажинин
һәјата кечирилмәси чәрчивәсиндә кетмәлидир; елә бир лажинә
ки, Европа гит'әсиндә јени парчаланма хәтләринин мејдана
кәлмәсинә имкан вермәјәчәкдир. Тәкчә Европа дәвләтләри-
нин дејил, һәм дә АБШ вә Канаданын дахил олдуғу АТƏТ
"гит'әнин тәһлүкәсизлији проблеминә лазыми үмумавропа
миғјасы вермәјә гадир јеканә тәшкилатдыр" (35).

Ермәнистанла мүнәгитһәнин низама салынмасы принциплә-
ри, Азәрбајҗанын әрази бүтөвлүјүнүн, сәрһәдләринин тоху-
нулмазлығы, суверенлији принципләринин һәјата кечирилмә-
синдә Азәрбајҗан рәһбәрлигинин гәтијјәти вә дәјишмәз мөвге-
ји Лиссабон саммитиндә өзүнү көстәрди. Һәлә Лиссабона јола
дүшмәздән әввәл журналистләрә вердији мұсаһибәдә һәјдәр
Әлијев билдирди ки, Дағлыг Гарабағда сечкиләр гејри-ғануни-
дир, бејнәлхалг һүгүг нормаларына тамамылә зиддир, биз буну
танымырыг вә һеч бир бејнәлхалг тәшкилат, һеч бир өлкә буну
таныја билмәз (36).

Ејни принципал фикирләри һәјдәр Әлијев саммитдәки чы-
хшында, дәвләт башчылары илә көрүшләрдә ачыг шәкилдә
вурғуламышды. О, демишди ки, Дағлыг Гарабағын мүстәгил-
лији барәдә ганунсуз иддиалар бејнәлхалг һүгүгун һамы тәрә-
финдән гәбул едилмиш нормалары илә бир араја сығмыр. Биз
һәмин иддиаларла һеч вахт разылашмајачағыг, биз Азәрбајҗан
әразисиндә икинчи бир ермәни дәвләтинин јаранмасына јол
вермәрик (37). Һәјдәр Әлијев бу барәдә даһа сонра демишди:
"Мән Лиссабон зирвә көрүшүндәки нитгимдә билдирдим ки,
Ермәнистан гејри-конструктив мөвге тутубдур; Ермәнистан
Дағлыг Гарабағы мүстәгил етмәк истәјир вә билдирдим ки, биз
бунларын һеч бири илә разы ола билмәјәчәјик. Биз һеч вахт
разы ола билмәрик ки, Дағлыг Гарабағ дәвләт мүстәгиллији
әлдә етсин, Азәрбајҗан әразисиндә икинчи ермәни дәвләти
јарансын" (38).

Азәрбајҗан Президенти Лиссабонда дәвләт башчылары илә
кечирдији көрүшләрдә билдирди ки, Ермәнистан Республика-
сы БМТ Низамнамәсинә, АТƏТ-ин принципләринә, бејнәл-
халг һүгүга әсасланан һәр һансы гәрарын гәбул едилмәсиндән
бојун гачырмагда давам едир. О, Азәрбајҗан Республикасынын
әрази бүтөвлүјүнү танымагдан имтина едир, тәчавүзүн нәтичә-
ләрини гануниләшдирмәјә, Азәрбајҗан Республикасынын Дағ-
лыг Гарабағ рекиону үчүн мүстәгиллик статусу әлдә етмәјә вә
һәмин рекиону Ермәнистана бирләшдирмәјә чәһд көстәрир.
Ермәнистан тәрәфи белә һесаб едир ки, Азәрбајҗанын әрази
бүтөвлүјү онун үчүн данышыг мөвзусу ола билмәз, Дағлыг
Гарабағын мухтаријјәти Азәрбајҗандан асылы олмамалыдыр,
тәһлүкәсизлик мәсәләси исә јалныз бир ичмаја-ермәниләрә
анд олмалыдыр (39).

Ермәнистан Президенти Л.Тер-Петросјан Лиссабон зирвә
көрүшүндә өз дәвләтинин мәкирли мөвгејини бир даһа нұма-
јиш етдирәрәк демишди ки, Дағлыг Гарабағ Азәрбајҗанын
тәркибиндә ола билмәз вә бу мәсәлә јалныз өз мүгәддаратыны
та јин етмә принципи илә һәлл олунмалыдыр. Азәрбајҗанын
тәркибиндә олса, куја ермәниләрә гаршы Азәрбајҗан тәрәфин-
дән сојгырымы едиләчәк. О, тамамылә әсаһсыз бир бәјанатла
чыхыш етмишди (40). Ермәнистан рәһбәрлигинин белә ријакар
мөвгејини Азәрбајҗан Президенти Азәрбајҗан ичтимаијјәти-
нин нұмајәндәләри илә көрүшүндә даһа габарыг шәкилдә нә-
зәрә чатдырмышды: "...сон мәсәдә чата билмәмишик, јә'ни
Бәјүк Сүлһ Сазишини әлдә едә билмәмишик. Буларын да
сәбәби Ермәнистан тәрәфинин гејри-конструктив мөвге тутма-
сындан ирәли кәлмишдир. Ермәнистан тәрәфи гејри-
конструктив мөвге тутараг, Азәрбајҗан торпағларынын бир
гисминин ишғал олунмасы вәзијјәтиндән истифадә едәрәк, бир
тәрәфдән, мәсәләнин сүлһ јолу илә һәлл едилмәсинә тәрәфдар
олдуғуну даим билдирмишдир, диқәр тәрәфдән исә, сүлһ про-
сесинә мане олмаг үчүн әлиндән кәләни етмишдир (41).

Ермәнистан тәрәфи Лиссабонда Азәрбајҗан Республикасы-
нын бејнәлхалг һүгүг нормаларына ујғун кәлән әдаләтли мөв-
гејини тәһриф етмәјә, халғымызын компромисләр васитәси

илә сүлһ жаратмағы кўја бачармадығы вә буну истәмәдији һаггында тәсәвүрләр формалашдырмаға һәһдләр дә кәстәрди. Ермәнистанын тәблиғат ишиндә нечә фәал ишләдији, бүтүн имканлардан истифадә етдији һаггында һейдәр Әлијев демишди: “Ермәнистан -Азәрбајҗан мўнағишәси јаранандин индијәдәк, бу сәккиз ил мүддәтиндә Ермәнистанын хариҗи өлкәләрдә, Америкада тәблиғаты биздән һәмишә күчлү олубдур. Онлар тәблиғатда да күчлү олублар вә онлары бу өлкәләрдә дәстәкләјән ермәни днаспорү, лоббиси чох иш кәрүбдур. Онлар үстүнлүк вәрән ајры-ајры дәвләт структурлары олуб вә бу күн дә мөвчуддур” (42).

Беләликлә, Лиссабон саммитиндә Азәрбајҗан нүмајәндә һей’әти күчлү вә мәкрли дүшмәнин тәзигләри илә гаршы-гаршыја кәлмәли олду.

Азәрбајҗан тәрәфинин бүтүн сә’јләринә бахмајараг, Азәрбајҗан Республикасынын Президенти Лиссабона кәләркән саммитин јекун бәјаннамәсинин лајиһәсинә бәһс етдијимиз формул дејил, тамамилә гејри-мүәјјән, һеч бир принципал әһәмијәт кәсб етмәјән башга бир маддәнин салынмасынын шаһиди олду. Ишчи групунун сәнәддә әкс олунан изаһатында кәстәрилмишди ки, Ермәнистан бу маддәјә (бәһс едилән формула) консенсус вәрмәдијинә кәрә үмуми бәјаннамәдән чыхарылмышдыр.

Беләликлә, Ермәнистанын деструктив, барышмаз мөвгеји нәтичәсиндә Лиссабон јекун сәнәдинин лајиһәсиндә Азәрбајҗан тәрәфинин тә’кид етдији вә бејнәлхалг һүгуга, БМТ вә АТӘТ принципләринә үјгүн кәлән мүддәалар өз әксини тапмамышды. Азәрбајҗан Президенти бу барәдә демишди: “Әввәл Вјанада, сонра Лиссабонда һазырланмыш бәјаннамә лајиһәсиндә башга бир маддә мејдана кәлмишди. О маддә ондан ибарәт иди ки, Ермәнистан-Азәрбајҗан мўнағишәси сүлһ јолу илә һәлл олунамалыдыр, данышыглар просеси интенсивләшдирилмәлидир, тәрәфләр разылтыға кәлмәлидир, компромис елдә едилмәлидир, атәшкәс горунуб сахланмалыдыр вә сүлһ данышыглары давам етдирилмәлидир” (43).

Сәсүз ки, бу Азәрбајҗан Республикасынын Президенти һей-

дәр Әлијеви гәнә едә билмәзди. Чүнки, Азәрбајҗанын саммитдә ачаҗағы дипломатик мұбаризә, Ермәнистан-Азәрбајҗан мўнағишәсинин һәлли илә бағлы АТӘТ-ин әсас принципләринин һәјата кеҗирилмәси вә ишғалчы ермәниләрин ич үзүнүн ачылмасы мәсәләси, Ермәнистанын буна консенсус вәриб-вәрмәмәсиндән асылы олмајараг, јекун сәнәдинин лајиһәсинә бизим тәклиф етдијимиз формулун салынмасындан вә ермәниләрин буна вәрәҗеји реаксијанын мұзакирәјә чыхарылмасындан асылы иди.

Тәби ки, Ермәнистанын консенсус вәрмәјәҗеји әввәлчәдән бүтүн АТӘТ-үзвләринә бәлли олан бу формулун, јекун бәјаннамәсинин мұзакирәјә тәгдим олунан лајиһәсинә салынмасы чох чәтин бир иш иди. Лакин Азәрбајҗан дипломатијасынын кәрдүјү ишләр, хүсусән дә Президент һейдәр Әлијевин узаткәрән хариҗи сijasәти артыг, нечә дәрләр, өз ишини кәрмүшдү. Ишчи групунда фәалијәт кәстәрән бүтүн өлкәләрин башчылары вә нүмајәндәләринин, о чүмләдән Минск групү үзвләринин фәал јардымы вә дәстәји илә Азәрбајҗан саммит әрәфәсиндә өзүнүн илк бејүк гәләбәсини газанды. Азәрбајҗан Республикасынын Президенти һейдәр Әлијевин тәклиф етдији вә Минск групунун һәр ики һәмсәдри тәрәфиндән дәстәкләнән, Ермәнистан-Азәрбајҗан вә Дағлыг Гарабаг проблеминин һәлли илә бағлы АТӘТ-ин принципләрини әкс етдирән, лакин Ермәнистан тәрәфиндән гәбул едилмәјән формул саммитин јекун гәтнамәсинин лајиһәсинә салынды.

Азәрбајҗан нүмајәндә һей’әтинин сә’јләри вә тә’киди илә Лиссабон сәнәдиндә 20-чи параграф ады алтында һә иин принципләри әкс етдирән бир маддә дахил едилди. Азәрбајҗан Республикасынын Президенти һейдәр Әлијев АТӘТ-ин әсас принципләрини әкс етдирән формулун лајиһәјә салынмасына наил олдугдан сонра, бүтүн фәалијәтини Ермәнистан-Азәрбајҗан мўнағишәсинин маһијәтинин ачылмасы, Ермәниләрин гејри-конструктив вә ишғалчы мөвгејинин ифша едилмәси, һәһәјәт, тәклиф олунамаш формулун бу мўнағишәјә тәтбиғ едилмәси, кәләчәк данышыглар просесиндә әсас олмасы үчүн АТӘТ үзвләри тәрәфиндән дәстәкләнмәси вә јекун сәнәдиндә сахланма-

сы уғрунда мүбаризе үзәриндә гурду. Лакин Ермөнистан тәрәфи консенсус ғајдасындан истифаде едәрәк, јекун гәтнамәсинин 20-чи маддәсинә "вето" гојду. Белә бир тәһләкә јаранырды ки, Лиссабон саммитиндә Дағлыг Гарабағ проблеми музакирә едилмәјәчәк вә апарычы Европа дәвләтләринин, дүңја ичтимајјәтинин дигәтиндән кәнарда галачаг. Белә олдуғда Азәрбајчан Президенти өлчүлүб-бичилмиш, дүшүнүлмүш, ејни заманда чох мәс'улијјәтли бир гәрар гәбул етди: саммитин бүтүн сәнәдинә "вето" гојду. Һејдәр Әлијевин гејд етдији кими, "бу чох бәјүк нараһатлыг, тәшвиш доғурду. Чүнки белә бир аддым, бәлкә дә, көзләнилмәз иди. Ондан сонра бизим ишимизин јени мәрһәләси башланды" (44).

Һејдәр Әлијев сөзсүз ки, гәбул етдији гәрарын нә гәдәр чидди вә мәс'улијјәтли бир аддым олдуғуну анлајырды. Лакин сјајсәтдә вә дипломатик фәалијјәтдә бир нечә кедиши әввәлчәдән көрмәси она бу вәзијјәтдән дә мөһарәтлә чыхмаға вә мүдрик гәрар гәбул етмәјә имкан верди. Бу гәрарын әсас мәнтиги ондан ибарәт иди ки, әввәлә, Азәрбајчан өз өлкәсини дүңја бирлијинә гаршы гојмамалы, онларын ики күнлүк бәјүк ишинин сәмәрәли јекунла сонә чатмасына мане олмамалы, демәли саммитин јекун гәтнамәсиндән "вето" ну әввәл-ахыр кери көтүрмәлидир. Әкс тәғдирдә саммит үзвләриндә Ермөнистана гаршы ојанмыш вә мөһкәмләнмиш нифрәт Азәрбајчана гаршы да чеврилә биләрди. Икинчиси, саммитдә јаранмыш әлвәришли вәзијјәтдән, Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнә дүңја дәвләтләринин ештирамла јанашмасындан вә бүтүн иштиракчы өлкә башчыларынын Дағлыг Гарабағ проблеминин һәлли илә бағлы Азәрбајчан тәрәфинин мөвгејинә тәрәфдар олмаларындан истифаде едилмәли вә бир нөв бу мөвгеләр сәнәдләшдирилмәлидир.

Һәм Республика Президенти Һејдәр Әлијевин саммитдәки чыхышында, һәм ајры-ајры дәвләт башчылары илә кечирдији көрүшләрдә, һәм дә бүтөвлүкдә дипломатик миссиямызын фәалијјәтиндә Азәрбајчанын мүдафиә етдији консепсиянын маһијјәти ондан ибарәт иди ки, Европанын тәһләкәсизлији вә сивилизасиялы биркәјашајышы һәмә тәрәфиндән гәбул олун-

муш бейнәлхалг принципләрә әсасланмалыдыр, бу принципләр бәјүклүјүндән, кичиклијиндән асылы олмајараг бүтүн дәвләтләрә вә дәвләтләрарасы мүнәсибәтләрә шамил вә тәғтиб едилмәлидир. Европада үмуми тәһләкәсизлик вә сивилизасиялы биркәјашајыш системи бүтүн мөһәлли вә јерли мұнағишә очағлары сөндүрүлмәдән, белә мұнағишәләри тәрәдәнләрин гаршысы бейнәлхалг һүгүг нормалары вә принципләринин сәрт ганунлары илә гәти шәкилдә алынмадан дајаныглы вә мөһкәм ола билмәз.

Азәрбајчан Президенти бүтүн саммит дөврү кечирдији көрүшләрдә, апардығы данышығларда, мүсаһибә вә мәтбуат конференсларында ермәнилерин Азәрбајчан торпағына тәчавүз вә Дағлыг Гарабағ әтрафында јаратдығы проблемләрин нүмунәсиндә дүңјада формалашмағда олан јени, сивилизасиялы мүнәсибәтләрә вурулан зәрбәнин маһијјәтини вә мигјасыны ачығлады, ифрат милләтчилик үзәриндә гурулмуш ермәни сепаратизминин вә тәчавүзкарлығынын кәтирдији вә бүтүн дүңјаја вура биләчәји тәһләкәләри чидди хатырлатды.

Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әтинин Лиссабон саммитиндәки фәалијјәтинин бир нечә әсас мәғсәди вар иди. Әввәлә, нүмајәндә һеј'әтимиз саммитин трибунасында, һәмин күнләр Лиссабона топланмыш ајры-ајры дәвләт рәһбәрләри илә көрүшләрдән, күтләви информасия васитәләринин бүтүн имканларындан истифаде едәрәк Ермөнистан-Азәрбајчан конфликтинин әсас маһијјәтини, ермәни милләтчиләринин тәчавүзкар сепаратизминин вә онун тәрәтдији нәтичәләри, Ермөнистанын АТӘТ-ин, БМТ-нин вә б. бейнәлхалг тәшкилатларын гәрар вә принципләринә табе олмамасыны вә онлара һөрмәтсизлик көс-тәрмәсини, Дағлыг Гарабағ проблеминин вә Ермөнистан-Азәрбајчан мұнағишәсинин һәлли илә бағлы бүтүн бейнәлхалг принципләри позмасыны, гејри-конструктив мөвге тутмасыны вә бунунла да үмумавропа тәһләкәсизлији јолунда әсл мансәјә чеврилдијини бүтүн дүңја ичтимајјәтинә вә өлкә башчыларына бир даһа чатдырмағ вә бу ишғалчы өлкәнин әмәлләринә принципал гијмәт верилмәсинә наил олмағ;

Икинчиси, Ермөнистаны вә АТӘТ-и факт гаршысында гој-

маг. Бу факт ондан ибарәтдир ки, АТӘТ-ин гәрары илә жардылмыш вә билаваситә Дағлыг Гарабағ проблеминин һәлли илә мәшғул олан Минск групу (Ермәнистан истисна олмагла онун бүтүн үзвләри) ики илдән артыг бир вахтда бу мәсәлени дәриндән өйрәнмиш, онун һәлли јолларыны кениш мүзакирә етмиш вә белә гәрара кәлмишдир ки, Дағлыг Гарабағ проблеминин әдаләтли вә бејнәлхалг принципләрә әсасланан һәлли-Азәрбајчан тәркибиндә бу бәлкә өзүнүидарә механизминә малик мухтаријәт статусунун верилмәсидир. Бу гәрарда һәм өлкәләрин әрази бүтөвлүјүнүн горунмасы, сәрһәдләринин зорла дәјишдирилмәсинин јолверилмәзлији һаггында бејнәлхалг принципләр, (бах: һелсинки акты) һәм дә халгларын өз мүгдәрәтаны мүйјән етмәси һүгугу дурур. Инди тәк Ермәнистандан башга бүтүн Минск групу ва АТӘТ үзвләри мәсәленин бу јолла һәллине разыдыр. Ермәнистанын буна гаршы чидди аргументи јохдуру. Бирчә ону билдирир ки, биз буна һәлә ки, һазыр дејилик, буну бир аз да өйрәнмәлијик вә мүзакирә етмәлијик. Беләликлә, бүтүн АТӘТ үзвләри бу мәсәләдә Ермәнистанын гејри-конструктив вә бејнәлхалг принципләр позан мөвгејини өз көзләри илә көрүр. Азәрбајчанын әдаләтли, сүлһсөвәр вә конструктив мөвгејинин шаһиди олулар.

Үчүнчүсү, АТӘТ-ин јекун сәнәдләринә вә гәбул етдији бәјанатлара Минск групунун кәлдији нәтичәләри вә Дағлыг Гарабағ проблеминин һәллинин әсас башланғыч принципләрини салмаг. Әлбәттә, Азәрбајчан Президентини көзәл билирди ки, АТӘТ мәнхәмә дејил вә онун гәбул етдији гәрарлар вә бәјанатлар да мәнбури характер дашымыр. Садәчә олараг бүтүн бејнәлхалг һүгуг нормалары вә сијаси реаллыглары фонунда бу мәсәленин мүмкүн һәллинин принципләрини бир даһа һәр ики тәрәфә хатырлатмаг вә она әмәл етмәјә чағырмаг мәнәсы дашыјырды. Лакин Азәрбајчан Президентини Лиссабона јола дүшәркән бир һәгигәти дә көзәл билирди ки, әкәр АТӘТ-ин консенсус (јә'ни буна үзв дәвләтләрин һамысы разы олмалыдыр. Ә.һ.) јолу илә гәбул едәчәји гәрара Дағлыг Гарабағ проблеминин бејнәлхалг принципләрә ујғун һәлли формулу салынса (јә'ни Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјү башланғыч шәрт кими

гәбул едилсә - Ә.һ.) Ермәнистан өз "вето" һүгугундан истифадә едәчәк вә саммитдә бу гәрар кечмәјәчәк. Лакин бу һәрәкәти илә Ермәнистан һәм өзүнү там ифша едәчәк, һәм дә Азәрбајчан дипломатиясынын әл-голуну ачацаг, она кениш маневр имканлары верәчәк.

Әввәлә, она көрә ки, Ермәнистан Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнү бәјан едән маддәјә е'тираз етмәклә онун БМТ, АТӘТ вә бүтүн дүниә өлкәләри тәрәфиндән танынмыш вә гәбул едилмиш әрази бүтөвлүјүнү танымаг истәмәдијини нүмајиш етдирәчәк. Икинчиси, бу аддымы илә Ермәнистан рәһбәрлији индијә гәдәр бүтүн күчү илә сүбүт етмәјә чалышдығы тезиси, куја "Дағлыг Гарабағ проблеми Ермәнистан-Азәрбајчан мүнәгншәси дејил, Дағлыг Гарабағ ермәниләри илә Азәрбајчанын проблемидир" јаланыны өзү инкар етмиш олацаг. Вә бүтүн АТӘТ үзвү олан өлкә башчылары јәгин едәчәк ки, Дағлыг Гарабағ проблеми адланан мүнәгншә бирбаша Ермәнистанын Азәрбајчана олан әрази иддиасынын нәтичәсидир. Үчүнчүсү, бу аддым илә Ермәнистан бүтүн дүнија сүбүт едәчәк ки, Дағлыг Гарабағ проблеминин бејнәлхалг принципләр әсасында һәллине мәнз Ермәнистан разы дејил вә бөјүк сүлһүн әлдә едилмәсинә бүтөвлүкдә манс олуру. Демәли, Ермәнистан тәкбашына бүтүн дүнианын гәбул етдији гәрарлары рәдд едир, онлара гаршы чыхыр.

Беләликлә, үч илдән артыг бир дөврдә Азәрбајчан Президентинин дүнија дәвләтләринә ајдынлашдырмаг истәдији вә бу јолда бөјүк чәтинликләрлә үзләшдији (мадди, мәнәви, имкан, хүсуси тәблиғат васитәләри вә вахт чатышмазлыгы) әсас һәгигәтләр ики күнүн ичәрисиндә бүтүн дүнија ичтимаијәтинә вә дүнија дәвләтләринин башчыларына чатдырылыр вә гәбул олуруду.

Әслиндә Ермәнистан Президентини АТӘТ-ин ичра үчүн мәнбури характер дашымајан, чохмаддәли јекун бәјаннамәси ичәрисиндә һеч бир дәвләтин, һеч бир шәхсин диггәтинин хүсуси чәлб етмәјән, кичик бир 20-чи маддәјә veto гојмагла бәлкә дә Президент олдуғу дөврдә харичи сијасәтдә ән бөјүк сәнә бурахды.

Эввала, она көрө ки, Азербайжан төрөфи бу аддыма назыр иди вә Ермәнистанын бу "вето"-сундан чох мөһәрәтлә истифадә етди. Азербайжан рөһбәри өз өлкәсинин вә дөвләтинин али мөнафәләрини горумаг үчүн көскин вә аналог олмажан бир аддым атды. Бундан сонра Азербайжан Президентинин саммитдә иштирак едөн бүтүн нүфузлу дөвләт башчылары илә көрүшләри кечирилди. Һејдәр Әлијев АБШ-ын витсе-президенти А.Гор, Русијанын баш назири В. Черномырдин, Украјна Президенти Л.Кучма, Исраилин баш назири Б.Нетанјаһу, Финландија Президенти М.Аһтисаари, Франса харичи ишләр назири Е.Де Шаретт, Бөјүк Британија харичи ишләр назири М.Рифкинд, Алманија харичи ишләр назири К.Кинкел, Португалијанын баш назири А.Гутјерес вә б. илә көрүшдү (45). Бу көрүшләрдән Азербайжан һәгигәтләрини - өлкәмиздә кедән демократик ислаһатлары, мүстәгил дөвләт гуручулуғу сәһәсиндә көрүлән ишләри, ејни заманда ермәни төчәвүзү нәтичәсиндә халғымызын башына кәтирилән фәлакәтләри, әразиләримизин 20 %-нин ишғал олунмасыны, бир милјондан чох гачгынынын дәрләрини, әдаләтли сүлһ уғрунда халғымызын мүбаризәсини дөвләт башчыларына, дүнја ичтимаийәтинә чатдырмаг үчүн сөмәрәли истифадә едилди, Ермәнистанын мөкрли сijasәти, ишғалчы нијјәтләри ифша олуду.

Азербайжан дипломатиясы тәкзиболунмаз дәлилләрдә сүбут етди ки, мәһз Ермәнистан өзүнүн инадкар, гејри-конструктив мөвгеји, төчәвүзкар сijasәти илә рекионда давамлы, әдәләтли, бүтүн марағлары вә мөнафәләри нәзәрә алан сүлһ өлдә едилмәсинә имкан вермир.

Азербайжан Президенти өлкәмизин АТӘТ принципләринә, һамылыгга гәбул олунмуш бејналхалг һүғүг нормаларына сәдиглијини, мөһкәм сүлһә вә рекионал тәһлүкәсизлијә марағлы олдуғуну нүмајиш етдирди. Дөвләт башчыларынын вә рөһбәр хадимләринин, демәк олар, һамысы Азербайжанын әдәләтли мөвгејини мүдафиә етдикләрини билдирдиләр. Ејни заманда дөвләт башчылары илә сөһбәтләрдә саммитдә јаранмыш чығылмаз вәзијјәтдән нараһатлыг ифадә олунур, проблемин һәлләри принципләри үзәриндә дүшүнүлдүрдү. Бүтүн данышығларда

дөвләт башчылары, ајры-ајры өлкәләрин јүксәк сәвијјәли нүмајәндәләри бизим тәләбләримизин әдәләтли олдуғуну бәјан ир вә тәсдиг едирдиләр. Онлар саммитин јекун гәтнамәсинин тәлеји илә бағлы нараһатлығыны билдирир вә Азербайжанын мөнафәләринин тә'мин олунмасы үчүн мүхтәлиф алтернатив вариантлар тәклиф едирдиләр. Хүсусән зирвә топлантысынын јекун ичласынын башланмасына чох аз вахт галмыш АТӘТ-ин сәдри Ф.Котти илә кечирилән көрүш заманы саммитин бәјанамә лајиһәсинин гәбул олунмасы илә әлағәдар јаранмыш вәзијјәт әтрафлы музакирә едилди. Азербайжанын мөвгејинин тамамилә һағлы олдуғуну вә АТӘТ төрәфиндән дөстәкләндијини нәзәрә чатдыран Ф. Котти јекун ичласында бу мәсәләдә даир верәчәји бәјанат вә ирәли сүрүлән үч принцип барәдә дөвләтимизин башчысына әтрафлы мә'лумат верди, деди ки, АТӘТ Ермәнистан-Азербайжан мұнағишәсинин бу үч әсас принцип зәмининдә һәллинә хүсуси диггәт јетирәчәк (46). Белә бир вәзијјәтдә саммитин мүәјјән јекун сәнәди гәбул етмәсинә имкан јаратмаг үчүн, һәмчинин Азербайжанын мөнафәләринин әсасән тә'мин едилдијини нәзәрә алараг, Азербайжан Президенти Ермәнистан-Азербайжан мұнағишәсинин һәлли принципләри һағғында АТӘТ сәдри адындан бәјанат верилмәсинә вә јекун сәнәдинә гөјдүғу "вето"ну кәтүрмәјә разы олду. Саммитин јекун ичласында чыхыш едөн Русијанын баш назири В.Черномырдин, Аврола Бирлијинин сәдри вә б. Дағлыг Гарабағ мұнағишәсинин арадан галдырылмасы үчүн бу маддәдә шәрһ едилмиш принципләри тамамилә дөстәкләдикләрини билдирдиләр, төрәфләри Минск конфрансы чәрчивәсиндә данышығлар апарылмасыны бу принципләр әсасында давам етдирмәјә чағырдылар (47). Лиссабон саммитинин рәсми сәнәди кими сәдрин адындан мә'лум бәјанат гәбул едилди.

Бәјанат өлөјјинә јалныз Ермәнистан Президенти Л.Тер-Петросјан чыхыш етди. Онын фикринчә, бәјанат Дағлыг Гарабағын статусуну бәри башдан мүәјјәнләшдирир. Проблемин һәлли јолу бејналхалг һүғүг вә АТӘТ-ин "Һелсинки Јекун Актында" әксини тапмыш принципләр әсасында вә ән әввәл халғларын өз мүгәддаратыны тә'јин етмәси принципи әсасында тапы-

ла билэр (48). Ермәнистан там дипломатик тәһһалыгда вә төк-ликдә галды.

АТӨТ сәдринин бәжанатынын гәбул едилмәси илә Авропа вә дүңја өлкәләри Азәрбајчанын сүлһсөвәр, компромисә мејлли сјајсәтинин бир даһа шәһиди олдулар. Азәрбајчан Президенти бу мәсәлә илә бағлы билдирмишдир ки, "Кимсә һесаб едирсә ки, бәз күзәшләрә кетмишик, о, сәһв едир. Тәклиф етдијимиз үч элементдән ибарәт формул әсла күзәшт дејил. Бу, Азәрбајчан мәнәфеләрини тамамилә тәмин едән бир формулдур" (49).

Бу принципләрдә Азәрбајчаны там ганс етмәјән чәһәтләр олдуғуну шәрһ едән Н.Әлијев деди: "Биз бу принципләрин гәбул едилмәсини өз тәрәфимиздән компромис кими гижмәтләндиририк" (50). Елә бир тактики кедиш сечмәк лазым иди ки, гаршылығлы сурәтдә мәбул олан сүлһ формулуну тапмаға имкан версин вә сон нәтичәдә рекионда төһлүкәсизлик вә сабитлики стратегиясына хидмәт етмиш олсун (51)... "Биз ирәлијә бахмалығы вә Ермәнистан- Азәрбајчан" мұнағишәсинин арадан галдырылмасы үчүн бу күн Лиссабон саммитиндә бәјан олунмуш принципләр әсасында данышығлар апарыб сүлһ әлдә етмәлијик" (52).

Ејни компромис, сүлһсөвәрлик руһу Лиссабон саммитинин јекунларынын мұзакирәсинә һәср олунмуш республика ичти-мајјәти нұмајәндәләринин бәјанатында да өз әксини тапмышдыр: "Ўғынчағ бүтүн Азәрбајчан халғынын ирадәсини ифадә едәрәк, ермәни халғыны барышығын јолларыны өзмлә ахтармаға, халғымыза вә дәвләтләримизә сүлһ, әмәкдашлығ вә тәрәғги јолу илә кетмәкдә мане олан өдавәти, дүшмәнчилији арадан галдырмағ үчүн сәјләр көстәрмәјә чағырыр" (51).

Лакин бу компромисә мејллилик, инадла сүлһ јолларынын ахтарылмасы Азәрбајчан Президентинын дипломатик фәалијәтиндә принципиал мәсәләләрдә күнмәзлик вә гәтијјәтлә бирләшир. Буну Лиссабон саммитинин јекун сәнәдинә гојулан "вето" илә әлағадар һејдәр Әлијевин ашағыдакы сөзләри там ачығлығы илә көстәрир: "Бу вә ја дикәр көрүшләрдә мәнә илә илдирдиләр ки, бизим атдығымыз аддым Азәрбајчана үмумијәтлә чоһ пис нәтичәләр кәтирә биләр. 53 дәвләт Азәрбајчан-

дан наразы олачағдыр. Белә бир вәзијәтдә Азәрбајчан төчрид едиләчәк. Мән дүшүнүрдүм ки, ола биләр, буна башга мәнәлар да версинләр, башга нәтичәләр дә чыхарсынлар... Анчағ бир арајыш вермәк истәјирәм ки, мөним гојдуғум о "вето" гәти иди. Әкәр онлар јығышыб бу сәнәди мејдана чыхармасајдылар, мән ахыра гәдәр өз сөзүмүн үстүндә дурачағдым. Доғрудур, бизим үчүн чоһ ағыр олачағды, чоһ чәтин олачағды. Лакин мән Азәрбајчанын нә гәдәр көскин мөвгәдә дурдуғуну сүбүт едәчөкдүм" (53).

Беләликлә, бүтүн дүңја рәһбәрләри вә ичтимајјәти саммитин үмуми вахтынын 3/4-нү, јәни ики күнүн күн јарымыны Дағлығ Гарабағ проблемни вә Ермәнистан-Азәрбајчан мұнағишәсини, бу мұнағишәдә тәрәфләрин мөвгеји вә бејнәлхалғ принципләрә ујғун һәлли јолларыны, ким-кимин торпағыны ишғал едиб, ким сүлһ, ким торпағ төләб едир вә с. вә и.а. Ермәнистанын әсл симасыны көстәрән бүтүн мүддәалары бир даһа төкрәр - төкрәр мұзакирә етди. Саммитин бүтүн әсас вахты мүддәтиндә Азәрбајчан өзүнүн чөлб едилдији мұһарибә вә итирилмиш әразиләри, рекионда сүлһ вә төһлүкәсизлик уғрунда әдәләтли мұбаризәси, Ермәнистан исә рекионда вә дүңјада үмуми төһлүкәсизлији, сабит јашајыша зәрәр верән перспектсиз харичи сјајсәти илә дүңја мөтбуат вә информасија васитәләринин әсас объектинә чеврилди. Истәр бу, истәрсә дә Азәрбајчанын мөвгејини әкс етдирән формулун јекун бәјаннамәсинә салынмасы вахты АТӨТ үзү олан дәвләтләрин бизим хејримизә чалышмалары, сөзсүз ки, Азәрбајчан Президенти һејдәр Әлијевин бөјүк нұфузуна, мүдрик вә узағкөрән сјајсәтинә олан һөрмәт вә мәнә бу мүдрик сјајсәтин халғымыза вә мүстәгил дәвләтимизә газандырдығы бејнәлхалғ дестәјин нәтичәси иди.

Азәрбајчан Президенти һејдәр Әлијев өзүнәмәхсус даһилик вә дипломатик мөһарәт нұмајиш етдирәрәк, бир тәрәфдән, бүтүн дүңја өлкәләрини мөһкәм силкәләди, ахыра гәдәр онлары Ермәнистан-Азәрбајчан мұнағишәсинин вә Дағлығ Гарабағ проблеминин һәлли үзәриндә дүшүнмәјә, Ермәнистанын үмумавропа свиңә вә төһлүкәсизлијинә нә гәдәр проблемләр

кәтирдийи фикри илә она нифрәт бәсләмәјә мәчбур етди, дикәр тәрәфдән ишчи групуни, Минск групу вә бүтөвлүкдә АТӘТ үзвү олан дәвләтләрин башчыларыны бу вәзијјәтдән чыхыш јолу ахтармаға сөвг етди.

Әввәлләр үмуми јекун гәтнамәси тәркибиндә һеч кимин диг-гәтини хусуси қәлб етмәјән кичик 20-чи маддә, 53 дәвләтин хусуси имзаладығы, бүтүн дүнјаја бәјан едилән вә јенидән тәркибиндән чыхарылдығы бәјаннамәјә әләвә едилән бир сәнәдә чеврилди. Әслиндә бу Азәрбајчан үчүн јекун бәјаннамәси тәркибиндә кедән маддәдән даһа әһәмијјәтли, Ермәнистан үчүн исә өлдүрүчү сонлуғла битән зирвә олду.

АТӘТ үзвү олан бүтүн дүнја дәвләтләрини Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнүн позулмазлығыны, Ермәнистанын бејнәлхалк принсипләрә зидд ишғалчылығ сijasәти јеритмәсини бир даһа өз имзалары илә тәсдиғләмәклә, Азәрбајчана өз торпағларыны азад етмәк үчүн бүтүн васитәләрдән истифадә едә билмәк һүғугу вердикләрини бәјан етдиләр. Бу һејдәр Әлијевин бүтүн саммит боју нүмајиш етдирдији әдаләтли сүлһ дипломатijasынын ермәниләрин конфликтини бир аз да узатмағ мөгсәди дашы-јан тактикасы үзәриндә парлағ гәләбәси иди вә бүтүн дүнја аналитикләри Азәрбајчан Президентинин мүмкүн вә гејри-мүмкүн олан бүтүн имканлардан мөһарәтлә истифадә етмәк бачарығынын бир даһа шаһиди олдулар.

Беләликлә, АТӘТ-ни 54 дәвләт башчысынын иштирак етди-ји Лиссабон зирвә топлантысы үмумдүнја вә үмумавропа мәсәләләринин стратежи, перспектив инкишаф тенденсијяларыны ајдынлашдырмағла вә мүејјәнләшдирмәклә бәрәбәр, илк дәфә оларағ Гафгазда кедән просесләрин, хусусән Ермәнистан-Азәрбајчан мүнәғишәсинин вә Дағлығ Гарабағ проблеминин дә маһијјәтини, үмуми вә хусуси чөһәтләрини, һәлли јоллары-нын һүғуги-сijasи чәрчивәсини ачығлады.

Лиссабон саммитиндә АТӘТ сәдри адындан бәјанат гәбул едилмәсинин Азәрбајчан үчүн бөјүк тәблиғат, һүғуги вә мәнә-ви сijasи әһәмијјәти олду. һејдәр Әлијевин дедији кими, "әкәр саммитә кәләндә Дағлығ Гарабағ, Азәрбајчан мәсәләси тама-милә унудулмушдурса, ики-үч күн ичәрисиндә бир нөмрәли

мәсәләјә чеврилди. Она көрә ки, бүтүн дәвләтләр дәрк етдиләр ки, бу мәсәлә нә гәдәр кәскин мәсәләдир вә биз нә гәдәр кениш ичтимаи рә'јјарада билдик"(54).

Лиссабон зирвә топлантысынын јекун бәјаннамәсинин вә ејни руһда тәртиб олуномуш АТӘТ сәдринин Дағлығ Гарабағ мүнәғишәси һағғында бәјанатынын гәбул олунамасы Авропа тәһлүкәсизлији вә әмәкдәшлығы нөгтеји-нәзәриндән мүһүм әһәмијјәтә малик иди. АТӘТ сәдринин чыхышында дејилдији кими, "Лиссабонда елә бир просесә тәшәббүс көстәрилмишдир ки, бу просес Авропа Тәһлүкәсизлији Хартijasыны АТӘТ чәрчивәсиндә ишләјиб һазырламаға кәтириб чыхарачағ вә Авропа тәһлүкәсизлији моделинин әсасыны тәшкил едәчәкдир"(55).

Азәрбајчан Президентини һејдәр Әлијев исә Лиссабон зирвә көрүшүнүн јекунларыны, онун кәләчәк сүлһ данышығлары үчүн, Азәрбајчанын сijasи -дипломатик мөвгеләринин мөһ-кәмләнмәси үчүн әһәмијјәтини белә гијмәтләндирмишдир: "Мән һесаб едирәм ки, бу бәјанат кәләчәкдә бизим сүлһ даны-шығларымыз үчүн, мәсәләнин сүлһ јолу илә һәлл олунамасы үчүн чох јахшы бир әсасдыр вә биз Лиссабон зирвә көрүшүндән бөјүк мәмнунијјәт һисси илә гајыдырығ"(56). ... "Азәрбајчан үчүн чох әһәмијјәтли, чох дәјәрли бир сәнәд гәбул едилди. Бундан сонра Минск групунун сәмәрәли ишләмәси үчүн, Минск группунда Азәрбајчанын өз мөвгәсини даһа да е'тибарлы тә'мин етмәк үчүн АТӘТ-ин зирвә көрүшүнүн белә бир сәнәди бизим үчүн чох бөјүк әсасдыр"(57). ... "Шүбһәсиз ки, АТӘТ-ин зирвә көрүшү мүнәғишәјә сон гојмағ үчүн бир гәрар гәбул етмәк имканында дејил. Анчағ мүнәғишәнин сүлһ јолу илә һәлл олунамасынын АТӘТ-ин принсипләринә сөјкәнән әсас прин-сипләринин гәбул едилмәси зирвә көрүшүндән сонра, 1997-чи илдә бу ишин даһа да сүр'әтлә вә мүвәфғәтијјәтлә апарылма-сына көмәк едәчәкдир... АТӘТ бизим бу тәшкилатда олдуғу-муз дөвр әзиндә вә бу мүнәғишә илә мөшгул олдуғу дөврдә биз илк дәфә елә бир сәнәд әлдә етдик ки, бурада Ермәнистан-ла Азәрбајчан арасындакы мүнәғишәнин арадан галдырылма-сынын әсас принсипләри әкс етдирилмишдир... Бу сәнәд там сүлһә наил олмағ, мүнәғишәни арадан галдырмағ үчүн Ермә-

нистанла Азәрбајчан арасында данышыгларда јени мәрһәлә ачыр" (58).

Азәрбајчан-Ермәнистан мүнәсибәтләринә анд Лиссабон саммитинин јәгинләшдирдији вә тәсдигләдији һәгигәтләр бунлардыр:

1. Ермәнистан Гафгазда вә бүтүн Авропада тәһләкәсизлијә, әмәкдашыға зијан вуран, тәһләкәли, перспективсиз вә авантүрүст харичи сijasәт јеридир;

2. Ермәнистан Азәрбајчанын БМТ, АТӘТ вә дунја дәвләтләринин әксәријәти тәрәфиндән танынмыш сәрһәдләрини вә әрази бүтөвлүјүнү танымыр вә танымаг истәмир, она әрази иддис ирәли сүрүр вә буну зорла һәјата кечирмәк истәјир;

3. Дағлыг Гарабағ әтрафинда баш вәрән проблемләр Азәрбајчан-Дағлыг Гарабағын ермәни әһалиси арасында мөвчуд олан мүнәгишә олмајыб, Ермәнистан-Азәрбајчан мүнәгишәсинин, Ермәнистанын Азәрбајчана олан әрази иддисынын биләваситә тәзаһүрүдүр;

4. Ермәнистан Дағлыг Гарабағ проблеминин АТӘТ-ин принципләри вә бејнәлхалг һүгүг нормалары әсасында һәллини гәбул етмир, Азәрбајчан торпагларыны илһаг етмиш вә кери гәјтармаг истәмир, дунја вә бејнәлхалг һүгүг нормаларына мејдан охујур;

5. Азәрбајчан торпаглары ишғал алтындадыр вә онлары кери гәјтармаг үчүн бу дәвләт бүтүн мүмкүн вәситәләрдән истифадә етмәк һүгүгуна маликдир;

6. Нәһәјәт, бүтүн АТӘТ үзвләри јәгин етди ки, Гафгазда баш вәрән һадисәләр, хүсусән Ермәнистанын перспективсиз вә авантүрүст харичи сijasәти Авропада вә бүтүн дунјада јени гәјда-ғанунун бәргәрар олмасы јолунда әсл манәјә чеврилмәкдәдир.

Лиссабон саммитиндә Ермәнистан-Азәрбајчан мүнәгишәсинин кениш мұзакирә олунамасы, дунја дәвләтләринин бу проблемә бөјүк әһәмијәт вермәси бүтүн дунјада кениш әкс-сәда јаратды. Дунја ичтимајјәтинин диггәтинин проблемә белә кениш чәлб олунамасы, ејни заманда онларын бу мәсәләнин һәлли јолларыны ахтарараг, проблеми дәриндән арашдырма-

сы, әјрәнмәси нәтичәсиндә Азәрбајчанын һагг иши дунјада јайылды, тәблиг едилди.

Дунјанын апарычы дәвләт башчылары, ичтимаи вә сijasи хадимләри, информасија аекнтликләри Азәрбајчан дипломатijasынын, дәвләт башчысы һәјдәр Әлијевин саммитдәки фәалијјәтинин, апарылан кәркин дипломатик мұбаризәни јүксәк гijмәтләндирдиләр, онун сүлһә наил олмаг әзминин хүсуси гәјд етдиләр. "Рейтер" аекнтлијинин мәлүматына кәрә, һәјдәр Әлијев мөтбуат конфрансында әлдә едилмиш нәтичәдән мәмнун олдуғуну билдирмишдир. Тер-Петросјан, әксинә, өзүнүн әв-вәлчәдән, һәлә Јереванда оларкән планлашдырылмыш мөтбуат конфрансыны тә'хирә салмышды. Франс-Пресс аекнтлији: бу мәсәләјә даир 53 дәвләтин хүсуси сәнәд гәбул етмәси вәзијјәтин мәнтиги нәтичәси олду. Ассошнейтед Прес: Сон анда һәјдәр Әлијев Ермәнистанын разылығы олмадан 53 дәвләт тәрәфиндән ајрыча бәјанат гәбул етдирди вә о, сәнәд статусунда бәјанамәјә әләвә олунду. Ејни заманда һәјдәр Әлијев Авропа Иттифагы тәрәфиндән дәстәкләнмәси барәдә күчлү бәјанат алды. "Интерион Дејли" бүлгәтени Ермәнистанын позучу мөвгәјини вуруғулајараг гәјд етмишдир ки, Ермәнистан өзүнү АТӘТ-ин 53 дәвләтинә гаршы гојмушдур. Америка политологу Пол Гоблун фикринчә, Азәрбајчан нүмајәндә һәјәти Лиссабонда чох фәјдалы нәтичә әлдә етмишдир (59).

АБШ-ын витсә-президенти А.Горуун Азәрбајчан Президентинә телеграмында дејилирди: "АТӘТ-ин һазыркы сәдринин Дағлыг Гарабағ һаггындакы бәјанаты сүлһ јолунда кәдән ахтарышларда дөјөрли бир наилијјәт олду. Бу принципләр АТӘТ-ин фундаментал консепсијалары илә там үст-үстә дүшүр. Инди бизим вәзифәмиз Лиссабон саммитинин нәтичәләриндән сәнмәрәли истифадә етмәкдир. Архајынчылыг бу вәзијјәтдә өз пис дүшмәндир" (60). АБШ-ын витсә-президенти АТӘТ сәдринин Лиссабон бәјанаты нын һәјата кечирилмәси үчүн Американын өз тәрәфиндән бүтүн лазыми тәдбирләри кәрәчәјини билдирмишдир. Алманија Харичи Ишләр назирини Клаус Кинклин Азәрбајчан дәвләтинин башчысына телеграмында исә гәјд олујурду ки, "АТӘТ -ин Лиссабон саммитинин ахырында өз

конструктив һәрәкәтинизлә Сиз зирвә көрүшүнүн үмүми сөнөдинин гәбул едилмәсинә һәлледици дәрәчәдә имкан јаратдыныз” (61). Русия Федерасиясы Харичи Ишләр Назирлијинин бәјанатында белә бир инам ифадә олунурду ки, бу принципләр низамасалма барәдә сазыш әлдә етмәк мөгәди илә индән сонра да иш апармаға имкан верәчәкдир (62).

Азәрбајҗан дипломатиясы Лиссабондан сонра өз мөгәсәдјәнлү фәалијјәтини давам етдирәрәк, бејнәлхалг тәшкилат вә форумларда өз мөгәјини мөһкәмләндирмөкдә давам етди. БМТ илә АТӘТ арасында әмәкдашлыг һаггында сазыш имзаландығы заман Азәрбајҗан Ермәнистан-Азәрбајҗан мұнағишәсинин арадан галдырылмасы саһәсиндә АТӘТ-ин фәалијјәтинә һәср олунмуш маддәјә дүзәлиш кими бир мүддәә -Дағлыг Гарабағ рәкционунун Азәрбајҗан Республикасына мәнсубијјәтини тәсбит едән мүддәә дахил олунмасыны тәклиф етмишдир. Бүтүн гәтнамә Азәрбајҗанын она дахил едилмиш һәмийн дүзәлиши илә бирликдә гәти олараг сәсә гојулдугда, бүтүн дәвләтләр гәтнамәни дәстәкләмишләр. Јалныз Ермәнистан истисна тәшкил етмишдир. Бүтүн дүңја бирлијини мөгәјинә, БМТ-нин мә’лум гәтнамәсинә вә АТӘТ -ин принципләринә зидд мөгә тутмагла Ермәнистан Республикасы бир даһа тәкләммишдир. БМТ Баш Мәчлиси бу гәтнамәси илә Дағлыг Гарабағ рәкционунун Азәрбајҗан Республикасына мәнсубијјәтини тәсдигләмиш, дәвләтләрин әрази бүтөвлүјү принципләринин позулмаз олдуғуну бир даһа нәзәрә чарпдырмышдыр (63).

Ислам Конфрансы Тәшкилатынын 1996-чы ил декабрын орталарында Чакартада кечирилмиш конфрансында Азәрбајҗанла бағлы үч сәнәд- Ермәнистан Республикасынын Азәрбајҗан Республикасына тәчавүзү һаггында гәтнамә, ИКТ үзү олан дәвләтләр вә бу дәвләтләрин малијјә тә’сисатлары тәрәфиндән Азәрбајҗана иғтисади вә һуманитар јардым кәстөрилмәси һаггында гәтнамә вә јесун сәнәди олан рәсми мө’луматын АТӘТ сәдринин Ермәнистан-Азәрбајҗан мұнағишәсинин арадан галдырылмасы принципләри һаггында бәјанатына мұнасибәти мұзакирә олунмушдур. Конфрансын гәтнамәсиндә Ермәнистандан тәләб едилди ки, Азәрбајҗанын суверенлијинә вә

әрази бүтөвлүјүнә һөрмәт етсин. Гәтнамә БМТ Тәһлүкәсизлик Шуурасыны Ермәнистанын тәчавүзүнә гаршы лазыми тәдбирләр көрмәјә чағырмыш, һабелә гәрара алмышдыр ки, ИКТ-нин үзү олан дәвләтләр бу мөгәсәдлә БМТ-дә әлағәләндирилмиш сә’јләр кәстөрсинләр (64)

АБШ һөкүмәти дә Лиссабондан сонра бу саһәдә өз сә’јләрини фәаллашдырмышдыр. АБШ дәвләт катиби Маделин Олбрајт бејнәлхалг мұнасибәтләр үзрә Сенат комитәси гаршысында чыкыш едәрәк, гәјд етмишдир ки, АТӘТ-ин Минск групу чәрчивәсиндә данышыглар просеси јаваш кедир. АБШ-ын рәкионда мұһүм иғтисади, сијаси вә һуманитар мәнәфәләри вардыр вә мұнағишәнин низамланмасы јолларынын ахтарылмасында максимум рол ојнамаға һазырдыр. М.Олбрајт демиишдир: “Бизим тә’сиримизин артырылмасы истиғамәтиндә адым кими Конгрес Азәрбајҗана гәјри-һәрби јардыма олан мөһдијјәтләри лөгә сдә биләрди” (65).

Лиссабон саммитинин јекуллары, онун мұнағишәнин һәлли перспективләринә тә’сири Ермәнистанын өзүндә ичтимаи-сијаси вәзијјәтә тә’сир кәстөрир вә сон нәтичәдә Ермәнистанын сијасәтиндә дүңја реаллыгларыны нәзәрә алмағ аһасында мұһүм дөјишикликләрә кәтириб чыхармалыдыр. Ермәнистан Президенти Л.Тер-Петросян Јени ил мұнасибәтилә мұрачәтиндә милли бирлијә чағырараг демиишдир: “Јени илдә Ермәнистан Гарабағ мәсәләсиндә бејнәлхалг тәзјигләрә гаршы дајанмалы вә нәглијат блокадасыны арадан галдырмалы олачаг”(66). Көрдүјүмүз кими, Ермәнистан рәһбәрлији Гарабағ мұнағишәсинин һәллиндә өлкәјә бејнәлхалг тәзјиг кәстөриләчөјинә истинад едир. Азәрбајҗан тәрәфи исә һесаб едир ки, Ермәнистан мұнағишәнин арадан галдырылмасында сијаси ирадә кәстөрмөлидир.

Ермәнистан-Азәрбајҗан мұнағишәси вә Дағлыг Гарабағ проблеминин сүлһ јолу илә һәллини ермәни тәрәфи ачыг-ачығына бир аз да узатды. Мұнағишәнин һәллинин узадылмасынын әсас әрбәси Азәрбајҗана дөјсә дә (ишғал олунмуш әразиләр, өз ата-баба јурдларындан дидәркин салынмыш әһали, сөкүлүб дағылмыш шөһәр вә кәндләр она мөхсусдурӘ.Һ.), әслин

дә Җрмәнистан да бу сijasәти илә сон мәгамда өзүнү чох агыр бир вәзијјәтә салды вә сүбүт олунду ки, белә мөвгә илә о, неч нәјә һәл ола билмәјәчәк.

Әввәла, она көрә ки, Ермәнистан бүтөвлүкдә Гафгаз рекионунда гејри-сабитлијә рөвнәг вермәклә, өзү дә гејри-мүјјәнликдә јашајыр. Нә гәдәр өзкә торпагларыны ишғал алтында сахламаг, нә вахта гәдәр Азәрбајчанла мүнәрибә, Түржијә илә кәскин дипломатик мүбаризә вә үмумијјәтлә, Гафгазда белә бир кәркин шәрәнтдә јашамаг олар?.. Сөзсүз ки, бүтүн булар бүтөвлүкдә Ермәнистанә, онун еһалисинин ичтимаи, сijasи, итгисади вә мә'нәви һәјәтына өз мәнфи тә'сирини көстәрир.

Икинчиси, Азәрбајчан дипломатijasы күнү-күндән Ермәнистаны бүтүн дүнјада бејнәлхалг ичтимаијјәтин көзүндән салыр, онун "јазыг, кимсәсиз вә мүсалманларын еһәтәсиндә боғулан дәвләт" либасыны әсл ишғалчы, авантүрүст вә иртичачы бир дәвләт либасына дәјишир. Ермәни лоббисинин бејнәлхалг аләмдә ичтимаи-сijasи процесләри бу дәвләтин хејринә дәјишдирмәк ишини чәтинләшдирир вә демәли, дүнја дәвләтләринин көмөјинә вә јардымына олан үмидләр күнү-күндән пуча чыхыр.

Үчүнчүсү, кетдикчә бүтүн дүнјада Азәрбајчаны мұдафиә едән дәвләтләрин сајы артыр, бу дәвләтләрин Азәрбајчанла әмәкдашлыгы вә итгисади интеграсijasы күчләннir вә сөзсүз ки, олар Гафгазда әсәс "ставка"ны Азәрбајчанә едирләр.

Дөрдүнчүсү, Ермәнистанын әсәс дајагы олан дәвләтләр кетдикчә Гафгазда өз тә'сирини итирир вә ермәниләри реал мұдафиә етмәк имканларындан мөһрум олур. Әсәс мараглары мұнагишәли вә гејри-сабит Гафгазда тәмсил олунан вә мөһз бу мөгсәдә хидмәт едән Ермәнистаны өз әлиндә әләтә чевирән һәмин дәвләтләрдән фәргли олараг, сабит вә мұнагишәсиз Гафгазда марагы олан АБШ вә Гәрб дәвләтләринин бу рекионда тә'сири, әксинә, кетдикчә күчләнмәкдәдир. Сөзсүз ки, АБШ вә Гәрб өлкәләринин бу мә'нада мараглары сүлһ вә динч Гафгаз уғрунда мүбаризә апаран, мөнафеләри мұнагишәсиз рекионал мұнасибәтләрдә тәмсил олунан Азәрбајчанла үст-үстә дүшүр. Вә демәли, сабит, мұнагишәсиз вә динч Гафгаз уғрунда

мүбаризәдә Азәрбајчан рекионда тә'сир даирәсини күчләнди-рән АБШ вә Гәрблә, Ермәнистан исә һәмин тә'сири итирән дәвләтләрлә бирләшир.

Нәһәјәт, бешинчиси, Азәрбајчанын күнү-күндән итгисади чәһәтдән күчләнмәси, перспектив итгисади имканлары да заманы Ермәнистанын дејил, мөһз Азәрбајчанын хејринә ишләдир.

Өз фәалијјәтиндә ашкарлыгы, халгла мөсләһәтләшмәји, онун дәстәјини газанмагы әсәс принципләр һесаб едән Азәрбајчан Президентинин төшәббүсү илә Лиссабон саммитинин јекуллары республика ичтимаијјәти нұмајәндәләринин јығынчағында кениш мұзакирә олунду. Јығынчаг адындан Азәрбајчан нұмајәндә һеј'әтинин фәалијјәтини дәстәкләјән бәјанат гәбул олунду. һејдәр Әлијев јығынчагдакы јесун нитгиндә белә бир инам ифадә етди ки, республиканын бүтүн ичтимаијјәти, халгымыз, вәтәндашларымыз Лиссабон зирвә көрүшүндә Ермәнистан-Азәрбајчан мұнагишәсинин һәлл олунмасы илә әләғәдар гәбул едилмиш сәнәди дәстәкләјәчәк вә бу да бизим үчүн, бундан сонра да бу истигамәтдә һәрәкәт етмәјимиз үчүн даһа кениш имканлар јарадачар" (67).

Лиссабон зирвә топлантысында Азәрбајчан нұмајәндә һеј'әтинин иштиракы вә топлантынын нәтичәләри, әлдә едилмиш дипломатик уғурлар республика ичтимаијјәти тәрәфиндән диггәтлә өјрәнилмиш вә өтрафлы мұзакирә олунмушдур. Бүтөвлүкдә 11 миндән чох мұхтәлиф сәвијјәли јығынчаг кеңирилмиш, мұзакирәләрдә 100 миндән чох мә'рузә вә чыхышлар олмуш, Президентин үнванына 12 миндән чох мұрачнәт, гәтнәмә гәбул олунмуш, телеграм вә мөктублар көндөрилмишдир (68). Топлантылардакы чыхышларда вә гәбул олунмуш сәнәдләрдә башда Президент һејдәр Әлијев чөнаблары олмагла Азәрбајчан нұмајәндә һеј'әтинин АТӘТ-ин зирвә топлантысындакы фәалијјәти јүксәк гижмәтләндирилмиш, саммитдә гәбул олунмуш сәнәд өлкә башчысынын сон үч илдәки кәржин, мөһсулдар, мөгсәдөнлү ишнин бәһрәси кими гижмәтләндирилмишдир. Сураханы рајон фәалларынын Лиссабон зирвә топлантысынын јекулларына һәср олунмуш јығынчағынын

иштиракчыларынын Президент Ёсјдер Әлијевин үнванына гәбул олуи муш мүрачиәтиндә дејилрди: “Сиз Азәрбајчанын јени инкишаф ерасынын, тәкамул тарихинин јарадычысы вә мүәллифисиниз. Заман кечәчәк, Сиз јаратдығыныз бу тарихин башлангыч сәһифәсиндә ири, силинмәз вә гызыл һәрфләрлә јазылачагыныз. Бу тарих инди Сизинлә јараныр. Сизин даһилијиниз индики нәсилләрә өрнәк олдуғу кими кәләчәк нәсилләрә дә бөјүк сијасәт мәктәби олачагдыр”. Топлантыларда Лиссабон саммитиндәки гәләбәнин тарихи әһәмијјетини азатлмаға, јахуд да тамамилә инкишаф етмәјә чалышан мүхалифәт гәтијјәтлә писләнилир, республиканын бүтүн әһалиси Президентини алтернативи олмајан харичи вә дахили сијасәтинин дәстәкләмәјә чағырылыр. Гах рајонунда јашајан күрчүләрин нүмајәндәләринин топлантысында гәбул едилмиш мүрачнәтдә дејилр: “Биз әминик ки, Сизин узагкөрән сијасәтиниз, мәгсәдјәнлү фәалијјетиниз нәтичәсиндә Дағлыг Гарабағ мәсәләси әдаләтлә, сүлһ јолу илә һәлл олуначаг, ермәни тәчавүзкарлары ишғал олуи муш торпагларымыздан чыхарылачаг, бир милјондан артыг гачын гардаш- бачымыз доғма јурдларына гајыдачаг”.

Бир сөзлә, Дағлыг Гарабағ мұнагишәсинин һәллини узатмаға чалышан Ермәнистан мұнагишә узандыгча сабит Гафгазда вә сабит Азәрбајчандә марағы олан дүңја дөвләтләринини вә күнү-күндән күчләнән, дәстәкләнән Азәрбајчан Республикасынын әсас мүбаризә һәдәфинә севрилир. Заман Азәрбајчана ишләјир.

Будапешт саммитинин сәнәдләриндән чыхарыш

Дағлыг Гарабағ мұнагишәси илә өлагәдар АТӘТ-ин фәалијјетинин интенсивләшдирилмәси.

Будапешт саммитиндә “Јени дөврдә әсл тәрәфдашлыға доғру” адлы бәјаннамә гәбул олуи мушдур. Сәнәдин “Регионал мәсәләләр” һиссәсинин бөлмәси (69)

1. Иштиракчы дөвләтләр мұнагишә вә онун нәтичәси кими инсан фәчиәсинини давам етмәси мұнасибәти илә тәәссүф ифадә едәрәк мұнагишәдә иштирак едән тәрәфләрин, 1994-чү ил мај ајынын 12-дә АТӘМ-ин Минск групу илә биркә әмәкдашлыг шәрантиндә, РФ васитәчилији илә разылашдырылмыш аtäшкәси тәсдиг етмәләрини алгышладылар. Иштиракчы дөвләтләр БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын гәтнамәсинә даир өһдәликләрини тәсдиг етдиләр вә Тәһлүкәсизлик Шурасынын мұнагишәнини сүлһ јолу илә һәлли саһәсиндә АТӘМ-ин сә’јләрилә вердији сијаси дәстәји тәгдир етдиләр. Бу мәгсәдлә мұнагишәдә иштирак едән тәрәфләри бирбаша өлагәләр дә дахил олмагла, интенсив, мунгәзәм данышыглары чағырдылар (1). Онлар АТӘТ-ин Минск групунун васитәчилик сә’јләрини тамамилә мұдафиә етдиләр вә мұһүм јардымыны Минск групунун ајрылыгдә кәтүрүлмүш дијәр үзләринин сә’јләрини јүксәк тијмәтләндирдиләр.

2. Бунунла өлагәдар онлар фәалијјәтдә олан Сәдрә тапшырдылар ки, иштиракчы дөвләтләрлә мәсләһәтләшәрәк вә мүмкүн гәдәр тез бир замандә фәалијјәт кәстәрәрәк данышыглар үчүн үмуми вә разылашдырылмыш әсасын тә’мин олуи масы вә бүтүн васитәчилик вә данышыглары даир фәалијјәтләрин там ујғунлашдырылмасынын һәјатә кечирилмәсиндән өтрү Минск конфрансы һәмсәдрләрини тә’јин етсин (2).

3. Бу сә’јләрдә биринчи аддым кими, онлар Минск конфрансы һәмсәдрләринә Русија Федерасијасынын Минск групунун ајры-ајрылыгдә дијәр дөвләтләринини көмәји илә вә онларла

эмөкдашлыг сдөрөк мөвчуд атөшкәсин давам стдирилмәсинә көмөк стмәк үчүн дәрһал аддымлар атмалы вә өтөн васитәчилик сә'ләриндә артыг әлдә едилмиш ирәлликәләрә әсасла-нараг силаһлы мұнагишә битдикдән сонра бүтүн тәрәфләр үчүн мұнагишәнин әсас нәтичәләрини арадан галдырмаға вә Минск конфрансыны чағырмаға имкан верәчөк сijasи сази-шин имзаланмасы үчүн интенсив данышыглар кечирмәји тапшырдылар. Бундан башга онлар Минск конфрансы һәмсәдрләриндән инам ярадылмасы саһәсиндә, хүсүсән һуманитар саһәдә тәдбирләрин кәлөчөкдә дә һәјата кечирилмәси јолунда тәрәфләрлә биркә иши давам етдирмәји хаһиш етдиләр. Онлар иштиракчы дөвләтләр и һәм ајры-ајрылыгдә, һәм дә әлагәдар бейнәлхалг тәшкилатлар чәрчивәсиндә гачгынларын вәзијәтинин јүнкүлләшдирилмәсинә хүсүси диггәт јетирәрәк рекио-нундакы адамлара һуманитар јардымын тә'мин олунмасы са-һәсиндә фәалијәт кәстәрмәләринин вачиблији гејд етдиләр.

4. Онлар белә разылашдылар ки, мұнагишәдә иштирак едән тәрәфләрин нөгтеји-нәзәринә әсасән, јухарыда кәстәрилән сазишин имзаланмасы, сазишин өзүнүн һәјата кечирилмәси үчүн мүһүм элемент олан чоһмилләтли сүлһ мәрәмлы гүввәләрин јерләшдирилмәсинә имкан верәчөкдир. Онлар БМТ Тәһлүкә-сизлик Шурасынын мұвафиг гәтнамәсинә әсасән силаһлы мұнагишә битәркән тәрәфләр арасында бағланачаг сазишдән сонра АТӘМ-ин чоһмилләтли сүлһмәрәмлы гүввәләрин көндөрмөк барәдә сijasи ирадәләрини бәјан етдиләр. Онлар фәалијәтдә олан сәдрдән хаһиш етдиләр ки, мүмкүн кәдәр тез бир заманда 1992-чи ил Һелсинки сәнәдинин 3-чү бәндинә әсасән вә БМТ низамнамәсинә ујгун шәкилдә тәшкил олуначаг белә гүввәләрин ярадылмасы тәркиби вә фәалијәтинә даир план һазырласын. Бунунла әлагәдар фәалијәтдә олан Сәдрә Минск конфрансынын һәмсәдрләри вә Минск групу Баш катиби тәрәфиндән көмөк вә јардым кәстәрилөчөк, о, мұвафиг мәсләһәт-ләшмәләрдән сонра сүлһмәрәмлы гүввәләри јарадан дөвләт-ләрә бу гүввәләрин характеристикасы вә һөчми, онлара рәһ-бәрлик вә нәзарәт арха тә'минаты һиссәләрин вә сһтијатларын бөлүшдүрүлмәси давраһыш вә сазишләрин гајдаларына даир

төвсијәләр вермәк үчүн Вјанада јүксәк сөвијјәли планлашдыр-ма групу ярадылмышдыр. О, БМТ-нин техники мәсләһәт вә экспертиза тә'минатына һазыр олдуғу барәдә бәјанатына әса-сән БМТ-дән јардым көндөрилмәсинә чалышчаг. О, һөчми-нин БМТ ТШ-дән АТӘТ-ин сүлһмәрәмлы гүввәләринин јер-ләшдирилмәси барәдә давамлы сijasи дөстөк алмаға чалыша-чаг (3).

1. Бу баһымдан онлар АТӘТ-ин сәјләрини вә она кәстәрилән јардымы артырмаг нијјәтләрини мөһкәм бәјан етдиләр.

2. Бу һәмсәдрләр данышыгларда өз сә'јләриндә АТӘТ прин-сипләрини вә разылашдырылмыш мандаты рәһбәр тутараг Минск групунун ичласларында биркә сәдрлик едөчөк вә фәа-лијјәтдә олан сәдрә биркә мә'рузә едөчөкләр. Онлар ишин кедши һаггында Даими Шураја мүнтәзәм мә'лумат верәчөк-ләр.

3. Белә бир һазырлыг ишинин 1992-чи Һелсинки сәнәдинин ујгун мүддәалары әсасында вә тәрәфләр арасында сазиш әлдә едилдикдән вә Минск конфрансынын һәмсәдрләри васитәси илә тәрәфләрин фәалијәтдә олан сәдрә рәсми мұрачәтиндән сонра Даими Шура АТӘМ-ин сүлһмәрәмлы әмәлијјатлары-нын тәшкилине даир гәрар гәбул едөчөкдир.

Лиссабон саммитинин сənəдлərиндən чыхарыш

АТƏТ-ин һазыркы сəдринин бəјанаты (70).

Һамыңыз билирсиниз ки, сон ики илдə Дағлыг Гарабағ мұнағишəсинин һəлл едилмəсиндə вə Азəрбајчан Республикасынын əрази бۆтөвлүжү мəсəлсиндə тəрəгги əлдə олунмајыб. Тəəссүф едирəm ки, мəсəлəнин һəлли принциплəринə даир тəрəфлəрин фикирлəрини бир-биринə јахынлашдырмағ үчүн Минск конфрансы һəмсəдрлəринин сə'јлəри уғурсуз олуб. Дағлыг Гарабағ мұнағишəсинин һəллинин бир һиссəсини тəшкил етмəли олан үч принцип Минск групунун һəмсəдрлəри тəрəфиндən тəвсијјə едилиб. Һəмин принциплэр Минск групунун үзвү олан бۆтүн дөвлəтлэр тəрəфиндən дəстəклəнир. Олар ашағыдакылардыр:

- Ермəнистан Республикасынын вə Азəрбајчан Республикасынын əрази бۆтөвлүжү;

- Азəрбајчанын тəркибиндə Дағлыг Гарабаға өз мүгəддəратыны тə'јин етмəјə əсасланан бир разылашмада мүјјөн едилэн, Дағлыг Гарабағ үчүн əн јүксək өзүнүидарəстмə дэрəчəсини һүғуғи статус;

- Мəсəлəнин һəллинин мүддəаларына əмəl олунмасыны тə'мин етмək барədə бۆтүн тəрəфлəрин гаршылығлы өһдəликлəри дахил олмағла Дағлыг Гарабағын вə онун бۆтүн əһалисинин тə'минаты тəһлүкəсизлији.

Тəəссүф едирəm ки, Ермəнистан буну гəбул едə билмəди. Бу принциплэр бۆтүн дикэр иштиракчы дөвлəтлэр тəрəфиндən дəстəклəнир.

Бу бəјанат Лиссабон саммитинин сənəдлəринə дахил едилəчөкдир.

Гејдлэр

1. Азəрбајчан, 26.10.93
2. Азəрбајчан, 12.11.93
3. Азəрбајчан, 03.12.93
4. Азəрбајчан, 07.09.94
5. Азəрбајчан, 04.07.94
6. Азəрбајчан, 04.07.94
7. Азəрбајчан, 16.08.94
8. Азəрбајчан, 24.08.94
9. Азəрбајчан, 06.09.94
10. Азəрбајчан, 01.11.94
11. Азəрбајчан, 06.12.94
12. Азəрбајчан, 06.12.94
13. Азəрбајчан, 07.12.94
14. Азəрбајчан, 07.12.94
15. Азəрбајчан, 07.12.94
16. И.Шүкүров, Будапештскиј Саммит, Баку, 1995, с.7-8
17. И.Шүкүров, Кəстəрилэн əсəри, с.15-18, 24-25
18. И.Шүкүров, Кəстəрилэн əсəри, с.25
19. Азəрбајчан, 13.12.94
20. Азəрбајчан, 13.12.94
21. Азəрбајчан, 13.12.94
22. И.Шүкүров, Кəстəрилэн əсəри, с. 26-27
23. Азəрбајчан, 13.12.94
24. Халг гəзети, 04.12.96
25. Халг гəзети, 05.11.96
26. Халг гəзети, 06.11.96
27. Халг гəзети, 14.11.96
28. Азəрбајчан, 26.11.96
29. Азəрбајчан, 29.10.96
30. Халг гəзети, 28.11.96
31. Халг гəзети, 01-06.12.96
32. Халг гəзети, 12.12.96
33. Халг гəзети, 07.12.96
34. Халг гəзети, 11.11.96
35. Халг гəзети, 04.12.96
36. Халг гəзети, 01.12.96
37. Халг гəзети, 06.12.96
38. Халг гəзети, 07.12.96

39. Халг гәзети, 11.12.96	
40. Халг гәзети, 06.12.96	
41. Халг гәзети, 07.12.96	
42. Халг гәзети, 07.12.96	
43. Халг гәзети, 07.12.96	
44. Халг гәзети, 07.12.96	
45. Халг гәзети, 07-10.12.96	
46. Халг гәзети, 10.12.96	
47. Халг гәзети, 07.12.96	
48. Халг гәзети, 07.12.96	
49. Халг гәзети, 11.12.96	
50. Халг гәзети, 27.12.96	
51. Халг гәзети, 12.12.96	
52. Халг гәзети, 11.12.96	
53. Халг гәзети, 07-11.12.96	
54. Халг гәзети, 06.12.96	
55. Халг гәзети, 07.12.96	
56. Халг гәзети, 06.12.96	
57. Халг гәзети, 07.12.96	
58. Халг гәзети, 07-11.12.96	
59. Халг гәзети, 11.12.96	
60. Халг гәзети, 10-13.12.96	
61. Халг гәзети, 27.12.96	
62. Халг гәзети, 10.12.96	
63. Халг гәзети, 14-17.12.96	
64. Халг гәзети, 18.12.96	
65. Панорама, 10.12.96	
66. Халг гәзети, 07.12.96	
67. Халг гәзети, 11.12.96	
68. Мүзакирәнин жекуллары Азәрбајчан Республикасы Президентинин Ичра Апаратында үмүмләшдирилмишдир	
69. СБСЕ, Будапештскиј документ 1994-года На пути подленному партнерству в новују эпоху. Будапешт, 1994 с. 4-5	
70. Декларација Лиссабонској встречи на высшем уровне. Бјүлетен ОБСЕ/БДИПИ том 5, N-1, с.5	

Мүндөрнчат

Өн сөз	3
Кириш	4
АТӨТ үмүмавропа төһлүкәсизлијинин с'тибарлы моделидир	8
Азәрбајчан үмүмавропа төһлүкәсизлији системиндә	12
Будапешт саммити	19
Дағлыг Гарабағ проблеми үмүмавропа төһлүкәсизлијинин актуал мәсәләсинә чеврилди: Азәрбајчан дипломатиясы вә АТӨТ Будапештдән-Лиссабона гәдәр	33
Лиссабон саммити: Дағлыг Гарабағ проблеми вә Ермәнистан - Азәрбајчан мұнағишәси үмүмавропа төһлүкәсизлији фонунда	46
Будапешт саммитинин сәһәдләриндән чыхарыш	71
Лиссабон саммитинин сәһәдләриндән чыхарыш	74
Гејлдәр	75

Гасанов Али Мухаммедали оглу
Азербайжан ве АТƏТ

(Ермөнистан-Азербайжан мұнағишеси ве Дағлыг Гарабаг
проблеми үмумавропа тәһлүкәсизлији фонунда)

Гасанов Али Мухаммедали оглу
Азербайджан и ОБСЕ

(Армяно- Азербайджанский конфликт и
проблема Нагорного карабаха на фоне
общеевропейской безопасности)

Редактор А. Мусајев
Рәссам Е.Һашымов
Бөдин вә техники редактор Ш. Әлијев

Јыгылмага верилиб 21.04.97 Чапа имзаланыб 25.04.97
Офсет чап үсулу. Кағыз форматы 84*108 1/32
физики чап вәрәги 4.8 Учот нәшр вәрәги 5
Тиражы 1000. Сифариш 322.
Гижмәти мұвагилә илә

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә
Информасија Назирлији «Ишыг» нәшријаты.

Бакы 370601 Мәрданов гардашлары, 6.

1 № -ли мәтбәә. Бакы 370005
Әли Бајрамов күчәси 3.

Һазыр плјонкадан чап олунур.

AR 1997
79

772